

Η ρητορική μίσους των μεταναστών/τριών μαθητών/τριών δημοτικού απέναντι στους προσφυγικούς πληθυσμούς

Νικολέττα Παναγάκη, Αργύρης Αρχάκης & Βίλλυ Τσάκωνα*
Πανεπιστήμιο Πατρών, *Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

ABSTRACT

The presence of immigrants and refugees in Western nation-states challenges symbolic national boundaries and is perceived as a threat to the dominant majorities. In this context, hate speech is reinforced in the form of both violent racist (speech) acts (*hard hate speech*) and –mostly– mitigated rejection and covert discriminatory practices (*soft hate speech*). In both cases hate speech draws on and simultaneously entrenches national discourse, aiming at representing the nation as a linguistically and culturally homogeneous entity. Studies concentrating on hate speech usually investigate public discourse produced by adults. The present study explores the reproduction of (soft) hate speech among immigrant students in the Greek educational context and the ways in which national discourse is reinforced among them. Adopting a Critical Discourse Studies perspective, we employ analytical tools from the Discursive-Historical Approach, allowing us to identify how specific discursive strategies contribute to the reproduction of soft hate speech, which seems to draw on national discourse in the form of either racist discourse or humanitarian discourse.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: ανθρωπιστικός λόγος, εθνικός λόγος, μαθητές/τριες, μετανάστες/τριες, πρόσφυγες/ισσες, ρατσιστικός λόγος, ρητορική μίσους

1. Εισαγωγή*

Η συνύπαρξη διαφορετικών πολιτισμικών και γλωσσικών ταυτοτήτων στον δυτικό κόσμο, ως αποτέλεσμα των μετακινήσεων μεταναστευτικών και προσφυγικών ομάδων, οδηγεί σταδιακά στην αμφισβήτηση των συμβολικών εθνικών, γλωσσικών και πολιτισμικών ορίων (Blommaert & Rampton 2012). Η αμφισβήτηση αυτή γίνεται συχνά αντιληπτή ως απειλή για τη γλωσσική και πολιτισμική ομοιογένεια της εκάστοτε πλειονοτικής ομάδας και εντείνει τα στερεότυπα για τους/τις «άλλους/ες» που κυριαρχούν στον δημόσιο λόγο. Με αυτόν τον τρόπο, ενισχύεται η ρητορική μίσους, η οποία είτε παρακινεί σε ρατσιστικές συμπεριφορές (*ισχυρή ρητορική μίσους*: *hard hate speech*) είτε προωθεί ρητά ή υπόρρητα την υιοθέτηση πρακτικών διάκρισης (*μετριασμένη¹ ρητορική μίσους*: *soft hate speech*: Assimakopoulos et al. 2017, Assimakopoulos 2020). Ωστόσο, η σχετικά πρόσφατη ποινικοποίηση της ισχυρής ρητορικής μίσους στα περισσότερα δυτικά κράτη συνέβαλε στην πιο συχνή χρήση καλυμμένων μορφών ρητορικής μίσους που εμπίπτουν στην ευρύτερη κατηγορία της μετριασμένης ρητορικής μίσους (Assimakopoulos et al. 2017, Assimakopoulos 2020). Και οι δύο μορφές ρητορικής μίσους είναι εξίσου επικίνδυνες, καθώς εδραιώνουν την εξουσία της εκάστοτε πλειονοτικής ομάδας, αναπαράγοντας ανισότητες. Οι παραπάνω πρακτικές ενισχύουν τον *εθνικό λόγο* (*national discourse*), ο οποίος αφορά τον τρόπο με τον οποίο κατασκευάζεται το έθνος ως μια ομοιογενής, γλωσσικά και πολιτισμικά, οντότητα (Archakis 2016). Υπό αυτό το πρίσμα, η ρητορική μίσους αποτελεί ένα εργαλείο αναπαραγωγής του εθνικού λόγου.

* Η ερευνητική εργασία υποστηρίχτηκε από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) στο πλαίσιο της Δράσης «Υποτροφίες ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. Υπονηφίων Διδασκόντων» (Αρ. υποτροφίας: 1098).

¹ Ο/η αξιολογητής/τρια, μεταξύ άλλων, πρότεινε την αντικατάσταση του όρου *μετριασμένη* από τον όρο *ήπια* για την απόδοση του αγγλικού όρου *soft hate speech*, ωστόσο, για λόγους συνέπειας με προηγούμενα κείμενά μας επιλέξαμε να διατηρήσουμε τον όρο *μετριασμένη ρητορική μίσους*.

Στην Ελλάδα, η οποία εδώ και λίγες δεκαετίες αποτελεί χώρα υποδοχής μεταναστών/τριών και πρόσφατα προσφύγων/ισσών,² η έρευνα όσον αφορά τη ρητορική μίσους σε μαθητικούς πληθυσμούς είναι ιδιαίτερα περιορισμένη, αν όχι ανύπαρκτη. Επιπλέον, τέτοιου είδους έρευνες επικεντρώνονται κατά κύριο λόγο στη ρητορική μίσους που παράγεται κατά κανόνα από πλειονοτικούς πληθυσμούς προς μειονοτικές ή ευάλωτες ομάδες (βλ. ενδεικτικά Waldron 2012 για δεδομένα από τις Η.Π.Α.). Με την παρούσα έρευνα επιδιώκουμε να αναδείξουμε μια άλλη διάσταση της ρητορικής μίσους, καθώς, όπως θα δούμε αναλυτικότερα στη συνέχεια, οι μετανάστες/τριες μαθητές/τριες του δείγματός μας χρησιμοποιούν τη ρητορική μίσους κατεξοχήν στη μετριασμένη της μορφή, όταν αναφέρονται στους/στις πρόσφυγες/ισσες. Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, εστιάζουμε την προσοχή μας στο σύγχρονο σχολικό πλαίσιο και, πιο συγκεκριμένα, στη μετριασμένη ρητορική μίσους των μεταναστών/τριών μαθητών/τριών Ε' και ΣΤ' δημοτικού προς τους/τις πρόσφυγες/ισσες. Ειδικότερα, στόχος μας είναι:

α) να εντοπίσουμε ποιες μορφές παίρνει στον λόγο τους η μετριασμένη ρητορική μίσους, και

β) να μελετήσουμε με ποιους τρόπους ενισχύεται ο εθνικός λόγος μέσα από τη μετριασμένη ρητορική μίσους των μεταναστών/τριών μαθητών/τριών.

Η μελέτη μας αντλεί από το πεδίο των *Κριτικών Σπουδών Λόγου* (Critical Discourse Studies, στο εξής ΚΣΛ), οι οποίες επικεντρώνονται στον τρόπο που οι ομιλητές/τριες με τις (γλωσσικές) επιλογές τους (μικρο-επίπεδο) τοποθετούνται προς τους κυρίαρχους λόγους (μακρο-επίπεδο) (βλ., μεταξύ άλλων, van Dijk 2008). Ειδικότερα, ακολουθώντας τη *Λογοϊστορική Προσέγγιση* (Discourse-historical Approach, στο εξής ΛΠ), αναζητούμε στις θέσεις των μεταναστών/τριών μαθητών/τριών διάφορες εκδοχές μετριασμένης ρητορικής μίσους. Ειδικότερα, αξιοποιούμε τις *στρατηγικές λόγου* (discursive strategies), οι οποίες, σύμφωνα με τους Reisigl & Wodak (2001: 44), είναι ιδιαίτερα χρήσιμες, όταν τα προς ανάλυση κείμενα αφορούν προκαταλήψεις για εθνικά ή φυλετικά θέματα, καθώς αποκωδικοποιούν τις ιδεολογίες που συνδέονται με την κατασκευή ανισοτήτων.

Στις ενότητες που ακολουθούν, αναφερόμαστε εκτενέστερα στη ρητορική μίσους (ενότητα 2.1) και στους λόγους (εθνικό, ρατσιστικό, ανθρωπιστικό) που αποτελούν το μακρο-επίπεδο της έρευνάς μας (2.2). Στη συνέχεια, παρουσιάζουμε τα δεδομένα της έρευνας (3.1), τους/τις συμμετέχοντες/ουσες (3.2) και το εργαλείο ανάλυσης (3.3). Στην ενότητα 4 αναλύουμε ενδεικτικά παραδείγματα από το υλικό μας. Τέλος, στην ενότητα 5 παραθέτουμε τα συμπεράσματα της έρευνας.

² Σύμφωνα με τους Στεργίου & Σιμόπουλος (2019: 33-34), *μετανάστης/τρια* είναι το άτομο που μετακινείται (εκούσια) αναζητώντας επαγγελματικές ευκαιρίες και καλύτερες συνθήκες διαβίωσης, ενώ *πρόσφυγας/ισσα* είναι το άτομο που δικαιούται διεθνή προστασία καθώς μετακινείται υπό την πίεση γεωπολιτικών μεταβολών και παραβιάσεων των δικαιωμάτων του (βλ. επίσης Μαρινάκη 2019: 46-49, Παπαχρήστος & Παγώνη 2020: 37-38). Εμείς, επιλέγουμε εδώ τον όρο *μετανάστης/τρια* για να αναφερθούμε στα άτομα που έχουν έρθει τα ίδια ή οι γονείς τους στην Ελλάδα κυρίως κατά τη δεκαετία του 1990, όταν η χώρα υποδέχτηκε μετανάστες/τριες οι οποίοι/ες μετακινήθηκαν λόγω της διάλυσης και της συνακόλουθης οικονομικής κατάρρευσης κρατικών συνασπισμών (π.χ. Σοβιετική Ένωση, Γιουγκοσλαβία). Ταυτόχρονα, χρησιμοποιούμε τον όρο *πρόσφυγας/ισσα* για να αναφερθούμε σε όσους/ες έρχονται στην Ελλάδα κυρίως από το 2015 και μετά, όταν αυξήθηκαν οι μετακινήσεις ατόμων από χώρες όπως η Συρία κυρίως λόγω πολεμικών διενέξεων. Ωστόσο, αντιλαμβανόμαστε τη δυσκολία μιας πάγιας διάκρισης ανάμεσα στους δύο όρους και θεωρούμε ότι η Ελλάδα έχει υποδεχτεί πρόσφυγες/ισσες και πριν το 2015 αλλά και μετανάστες/τριες μετά από αυτό το χρονικό όριο.

2. Θεωρητικό πλαίσιο

2.1. Ρητορική μίσους: Από την ποινικοποίηση στη νομιμοποίηση

Στις σύγχρονες κοινωνίες και ιδιαίτερα μετά την αναγνώριση των θηριωδιών του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου, την πίεση του κινήματος για τα πολιτικά δικαιώματα των αφροαμερικανών/ίδων στις Η.Π.Α., αλλά και τη διάδοση αντιρατσιστικών κινημάτων που υπερασπίζονται μετακινούμενους πληθυσμούς στην Ευρώπη, οι ρατσιστικές εκδηλώσεις επικρίνονται όλο και πιο έντονα (van Dijk 2021). Ειδικότερα, οι αντιλήψεις περί φυλετικής κατωτερότητας δεν είναι αποδεκτές και προωθούνται οι αρχές της αποδοχής του/της «άλλου/ης», της ισότητας και της υπεράσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (McConahay 1982, Devine et al. 2008, Henry 2010: 575-576, Σαπουντζής κ.ά. 2015: 197-198). Για τον λόγο αυτό, η δημόσια και ευθεία χρήση ρατσιστικής γλώσσας στις περισσότερες δυτικές χώρες έχει ποινικοποιηθεί μέσα από την ψήφιση νόμων που προστατεύουν τις μεταναστευτικές, τις προσφυγικές και γενικότερα τις μειονοτικές ομάδες (βλ. Iganski 1999, Φουντεδάκη 2016, Assimakopoulos 2020: 178-179). Αφετηρία για τη θέσπιση των νόμων αυτών αποτέλεσε το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα του ΟΗΕ, το οποίο τέθηκε υπό επικύρωση από τα συμβαλλόμενα κράτη το 1966.

Στην Ελλάδα οι εκδηλώσεις ρατσισμού λόγω της φυλετικής ή εθνικής καταγωγής προσώπων ή ομάδων ποινικοποιήθηκαν με τον νόμο 927/1979, ο οποίος τροποποιήθηκε το 2014 για να προστεθούν και άλλα είδη κοινωνικών διακρίσεων, όπως είναι οι διακρίσεις λόγω της θρησκείας, της ταυτότητας φύλου και της αναπηρίας, και για να προστατευτούν περισσότερες ευάλωτες κοινωνικές ομάδες (βλ. Φουντεδάκη 2016: 10-12, Ασημακόπουλος & Σεραφής 2020: 590). Ειδικότερα, σύμφωνα με το Άρθρο 1 του νόμου 4285/2014, τιμωρείται όποιος/α

με πρόθεση, δημόσια, προφορικά ή δια του τύπου, μέσω του διαδικτύου ή με οποιοδήποτε άλλο μέσο ή τρόπο, υποκινεί, προκαλεί, διεγείρει ή προτρέπει σε πράξεις ή ενέργειες που μπορούν να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος ή βία κατά προσώπου ή ομάδας προσώπων, που προσδιορίζονται με βάση τη φυλή, το χρώμα, τη θρησκεία, τις γενεαλογικές καταβολές, την εθνική ή εθνοτική καταγωγή, το σεξουαλικό προσανατολισμό, την ταυτότητα φύλου ή την αναπηρία, κατά τρόπο που εκθέτει σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη ή ενέχει απειλή για τη ζωή, την ελευθερία ή τη σωματική ακεραιότητα των ως άνω προσώπων.

Με λίγα λόγια, στόχος των παραπάνω νομικών διατάξεων είναι η καταπολέμηση της ρητορικής μίσους, δηλαδή του δημόσιου λόγου που παρακινεί τους/τις ακροατές/τριες του να υιοθετήσουν στάσεις ή να προβούν σε πράξεις διάκρισης, μίσους ή βίας κατά προσώπων ή μελών μιας ομάδας εξαιτίας των χαρακτηριστικών που τα εντάσσουν στην ομάδα αυτή (Altman 1993: 303-305, Iganski 1999: 132-135, Weber 2009: 3-4, Waldron 2012, Sellars 2016, Ασημακόπουλος & Σεραφής 2020: 590).

Αποτέλεσμα της προαναφερθείσας ποινικοποίησης της ρητορικής μίσους ήταν να αλλάξει σημαντικά τα τελευταία χρόνια ο τρόπος έκφρασης του ρατσισμού στον δυτικό κόσμο. Έτσι, στις δυτικές κοινωνίες δεν είναι πλέον συνήθης η δημόσια χρήση έντονης ρατσιστικής γλώσσας. Αυτό δεν σημαίνει ότι εκλείπει η ρητορική μίσους, καθώς έχει παρατηρηθεί η αντικατάστασή της από πιο ήπιες, έμμεσες και κοινωνικά αποδεκτές εκδηλώσεις ρατσισμού (Leets 2003). Όπως επισημαίνουν οι Devine et al. (2008), οι προκαταλήψεις απέναντι σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες είναι βαθιά εμπεδωμένες και ριζωμένες στις συνειδήσεις των ατόμων από νωρίς στη ζωή τους, με αποτέλεσμα να μην αποβάλλονται εύκολα. Συνεπώς, τα άτομα αναζητούν έμμεσους και καλυμμένους

τρόπους για να εκφράσουν τις προκαταλήψεις τους, αντιλαμβανόμενα ότι η άμεση έκφραση ρατσισμού θα αμαυρώσει την εικόνα τους και ίσως έχει ποινικές συνέπειες. Για τον λόγο αυτό, συχνά χρησιμοποιείται γλώσσα που φαίνεται αθώα, αλλά κατά βάθος ενισχύει τις προκαταλήψεις και διακρίσεις (Weber 2009: 5).

Η παραπάνω μετατόπιση στον τρόπο έκφρασης του ρατσισμού οδήγησε στη διαμόρφωση μιας νέας μορφής ρητορικής μίσους που δεν εμπίπτει στις προϋποθέσεις του αντιρατσιστικού νόμου, αλλά βλάπτει εξίσου τα προσβαλλόμενα άτομα. Οπότε, η ρητορική μίσους διακρίνεται πλέον σε δύο είδη: από τη μία, την *ισχυρή ρητορική μίσους* και από την άλλη, τη *μετριασμένη ρητορική μίσους* (Assimakopoulos et al. 2017: 4, Assimakopoulos 2020, Ασημακόπουλος & Σεραφής 2020: 591-592· βλ. επίσης ενότητα 1). Η ισχυρή ρητορική μίσους διώκεται ποινικά ως παρακίνηση σε πράξεις ρατσιστικού μίσους (π.χ. *Εξαφανίστε τους μαύρους*· Assimakopoulos 2020: 181). Αποτελεί πράξη καταπίεσης, κατά την οποία οι ομιλητές/τριες δεν συμβάλλουν μόνο στην παρότρυνση των ακροατών/τριών να φερθούν με ανάλογο τρόπο αλλά και στην προσβολή, απαξίωση, ταπείνωση ή δίωξη των αποδεκτών/τριών τους (Assimakopoulos 2020: 185-186). Πρόκειται για πρακτικές διάκρισης που εκφράζονται μέσω του λόγου και στερούν από τα προσβαλλόμενα άτομα ή τις ομάδες την ισότητα στα δικαιώματα, την πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες, ενώ θίγουν την αξιοπρέπειά τους και την ηθική τους υπόσταση (Altman 1993, Barendt 2019, Pejchal 2020).

Από την άλλη, η μετριασμένη ρητορική μίσους περιλαμβάνει τις περιπτώσεις που δεν μπορούν να στοιχειοθετηθούν ως υποκίνηση σε πράξεις ρατσιστικού μίσους, αλλά είναι εξίσου απαξιώτικες και απειλητικές για τα άτομα ή τις ομάδες που αφορούν (π.χ. *Οι μετανάστες είναι υγειονομικές βόμβες*· Μπουτουλούση 2020: 408). Η μετριασμένη ρητορική μίσους είναι εξίσου επικίνδυνη, διότι είναι δύσκολα ανιχνεύσιμη, σχεδόν αόρατη, γεγονός που της επιτρέπει να λειτουργεί στην αφάνεια και να προετοιμάζει αργά και σταθερά το έδαφος για τη νομιμοποίηση της βίας, των διακρίσεων και των αποκλεισμών εις βάρος διάφορων μειονοτικών ομάδων (Assimakopoulos et al. 2017: 87, Assimakopoulos 2020: 185-186).

Σύμφωνα με τα παραπάνω, κάθε αναφορά στους/στις πρόσφυγες/ισσες που με οποιονδήποτε τρόπο (ρητό ή συγκαλυμμένο) συμβάλλει στην απαξίωση, την περιθωριοποίηση ή τον αποκλεισμό τους ανήκει στο φάσμα της ρητορικής μίσους που εκτείνεται από τη ρητή υποκίνηση σε πράξεις ρατσιστικού μίσους έως την έμμεση απαξίωση. Στα δεδομένα μας εντοπίζουμε αναφορές που ανήκουν στο φάσμα αυτό χωρίς όμως να αγγίζουν το άκρο της άμεσης υποκίνησης. Επομένως, δεν πρόκειται για ισχυρή ρητορική μίσους, αλλά για εκφράσεις που εντοπίζονται στο φάσμα της μετριασμένης ρητορικής μίσους. Οι μετανάστες/τριες μαθητές/τριες του δείγματός μας φαίνεται ότι ανταποκρίνονται στους σύγχρονους αντιρατσιστικούς λόγους που απορρίπτουν τις έντονες εκδηλώσεις ρατσισμού, όμως δεν έχουν αποβάλει τα στερεότυπα και τις προκαταλήψεις που συνδέονται με τους/τις πρόσφυγες/ισσες. Καταφεύγουν, έτσι, σε ποικίλους έμμεσους τρόπους έκφρασης που υποτιμούν, απαξιώνουν και εν τέλει αποκλείουν τους/τις πρόσφυγες/ισσες. Επομένως, κρίνεται αναγκαία η μελέτη αυτής της μετριασμένης μορφής ρητορικής μίσους και η αναζήτηση των *λόγων* (discourses) που την τροφοδοτούν και κυριαρχούν στο σύγχρονο κοινωνικοπολιτικό γίγνεσθαι.

2.2. Λόγοι από τους οποίους αντλεί η ρητορική μίσους

Οι λόγοι αποτελούν αναπαραστάσεις, υπό συγκεκριμένη οπτική, της πραγματικότητας, των κοινωνικών σχέσεων και των ταυτοτήτων, δηλαδή του κόσμου που μας περιβάλλει (Fairclough 1993: 134-139). Οι λόγοι συχνά διαχέονται και φυσικοποιούνται μέσω

επίσημων θεσμών του κράτους, όπως είναι μεταξύ άλλων η εκπαίδευση και τα ΜΜΕ (βλ. Johnson & Ensslin 2007). Στην παρούσα έρευνα εστιάζουμε την προσοχή μας σε λόγους που επιδιώκουν τη διατήρηση της συνοχής και της ενότητας στο εσωτερικό κάθε έθνους-κράτους. Από τέτοιου είδους λόγους, άλλωστε, αντλούν και ορισμένες από τις μορφές ρητορικής μίσους. Ο λόγος που κατεξοχήν αναπαράγεται μέσω των επίσημων θεσμών με σκοπό να πετύχει την παραπάνω επιδίωξη είναι ο εθνικός λόγος (Archakis 2016). Ο εθνικός λόγος αποτελεί έναν συνδυασμό αξιών, πεποιθήσεων, εμπειριών και συμβόλων της πλειονοτικής ομάδας που συντελούν στην κατασκευή ενός έθνους ως πολιτισμικά και γλωσσικά ομοιογενούς και στην ταύτισή του με το κράτος (Archakis 2016: 4-5, βλ. επίσης Blommaert & Rampton 2012). Μέσω του εθνικού λόγου επιχειρείται η επιβολή της γλώσσας και του πολιτισμού της κυρίαρχης ομάδας στις λιγότερο ισχυρές κοινωνικές ομάδες, των οποίων οι γλώσσες και οι πολιτισμοί απαξιώνονται. Ο εθνικός λόγος, λοιπόν, αναπαράγει ανισότητες σε διάφορα πεδία, επιχειρώντας την περιθωριοποίηση, τον αποκλεισμό ή την αφομοίωση οποιουδήποτε/οποιασδήποτε διαφοροποιείται από τις επιταγές του (Archakis 2016: 4-5, Αρχάκης 2020: 48-55, 129 κ.εξ.).

Σύμφωνα με τα παραπάνω, ο εθνικός λόγος προάγει την ομοιογένεια ως βασικό χαρακτηριστικό του έθνους-κράτους, γεγονός που προϋποθέτει την εφαρμογή πρακτικών διάκρισης και συχνά την κατάχρηση εξουσίας, οι οποίες αποτελούν, σύμφωνα με τον van Dijk (2008: 103), συστατικά στοιχεία του ρατσισμού. Ο λόγος που αναπαράγεται στο πλαίσιο τέτοιων πρακτικών χαρακτηρίζεται ως *ρατσιστικός λόγος* (racist discourse), ο οποίος ενσαρκώνει την υπεράσπιση της εθνικής, γλωσσικής και πολιτισμικής ομοιογένειας του έθνους-κράτους, προβάλλοντας την «ανωτερότητά» του (Βεντούρα 2004: 180). Ο ρατσιστικός λόγος εντοπίζεται σε διάφορες μορφές που κυμαίνονται από ακραίες, άκαμπτες και δριμυείς έως πιο ήπιες, υπόρρητες και καλυμμένες. Οι ακραίες μορφές ρατσιστικού λόγου δαιμονοποιούν τους/τις «άλλους/ες» και συχνά συνοδεύονται από ρατσιστικές συμπεριφορές και βίαιες πράξεις ή προτρέπουν σε πράξεις βίας εναντίων μειονοτικών ομάδων με στόχο τον αποκλεισμό τους (Τρουμπέτα 2000: 165-166). Από αυτές τις εκδοχές του ρατσιστικού λόγου αντλεί η ισχυρή ρητορική μίσους.

Ωστόσο, ο ρατσιστικός λόγος δεν αποκλείει μόνο μέσω της άσκησης άμεσης βίας, αλλά πολύ συχνά μέσω της έμμεσης, λιγότερο εμφανούς βίας, όταν οι «άλλοι/ες» υπονομεύονται και περιθωριοποιούνται (Βεντούρα 2004). Πρόκειται για τις ηπιότερες μορφές ρατσιστικού λόγου που νομιμοποιούν την άνιση μεταχείριση των «άλλων» μέσω αναπαραστάσεων που τους/τις κατασκευάζουν ως πρόβλημα, βάρος και απειλή για τα σύνορα, την εθνική ομοιογένεια (π.χ. *Αλλοιώνουν τη σύσταση του πληθυσμού/ τον πολιτισμό μας*), την αγορά εργασίας (π.χ. *Μας παίρνουν τις δουλειές*), την ιδιοκτησία (π.χ. *Είναι κλέφτες*), την υγεία και τη ζωή των πλειονοτικών (π.χ. *Είναι υγειονομικές βόμβες*). Επιπλέον, οι «άλλοι/ες» κατασκευάζονται ως παράνομοι/ες (π.χ. *λαθρομετανάστες/τριες*), ως εγκληματίες (π.χ. *τρομοκράτες/ισσες*), ως επικίνδυνοι/ες λόγω της θρησκείας τους (κυρίως όταν πρόκειται για μουσουλμάνους/ες) (βλ. ενδεικτικά Haynes et al. 2006, Κουντούρη 2009, Gilbert 2013, Figgou 2015, Goodman et al. 2017). Ταυτόχρονα, όταν ο αποκλεισμός δεν είναι δυνατός, ο ρατσιστικός λόγος επιχειρεί να επιβάλει την αφομοίωση (Hage 2016: 125). Σε αυτή την περίπτωση, μέσω των καλυμμένων μορφών ρατσιστικού λόγου απαξιώνεται η διαφορετικότητα των «άλλων», οι οποίοι/ες γίνονται αποδεκτοί/ές μόνο στην περίπτωση της αφομοίωσής τους, δηλαδή της απέκδυσης των ιδιαίτερων πολιτισμικών και γλωσσικών χαρακτηριστικών τους (Αρχάκης 2020: 51-55). Αντιλαμβανόμαστε, επομένως, ότι από τις πιο ήπιες, λιγότερο αιχμηρές εκδοχές του ρατσιστικού λόγου, που αποσκοπούν είτε στον αποκλεισμό είτε στην αφομοίωση, αντλεί η μετριασμένη ρητορική μίσους.

Παράλληλα, στο πλαίσιο των αλλαγών που έχουν επιφέρει η αναγνώριση των ναζιστικών εγκλημάτων και τα κινήματα αντιρατσιστικού περιεχομένου (βλ. ενότητα 2.1), αυξάνονται διαρκώς οι φωνές που υπερασπίζονται τις ευάλωτες ομάδες και απορρίπτουν τις διακρίσεις και τις ανισότητες σε βάρος τους (McConahay 1982). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, αναδύεται ο *ανθρωπιστικός λόγος* (humanitarian discourse), ο οποίος προωθεί τα ανθρώπινα δικαιώματα και υποστηρίζει την προστασία των μεταναστευτικών και των προσφυγικών ομάδων (Chouliaraki 2013: 3, Αρχάκης 2020: 56). Ωστόσο, ο ανθρωπιστικός λόγος δεν υπερασπίζεται πάντα με ουσιαστικό τρόπο το συμφέρον των ομάδων αυτών και την προώθηση της ισότητας όσον αφορά τα δικαιώματα και τις ευκαιρίες (Chouliaraki 2013, Χουλιάρη 2017). Όπως επισημαίνει χαρακτηριστικά η Χουλιάρη (2017: 26),

Ο σκοπός του ανθρωπισμού, λοιπόν, να παρέχει ανακούφιση και να διασφαλίζει βιώσιμη ανάπτυξη στον παγκόσμιο Νότο, επιτυγχάνεται χάρη σε ένα καθεστώς οικονομικών σχέσεων που [...] χρησιμεύει σε τελική ανάλυση στην αναπαραγωγή, και όχι στη μεταβολή, των οικονομικών σχέσεων υποταγής.

Τέτοιες οικονομικές σχέσεις ανισότητας και υποταγής, «παρά τους αγαθούς στόχους» που μπορεί να τις διακρίνουν, έχουν «δυσμενείς επιπτώσεις στους[στις] ευάλωτους[/ες] άλλους[/ες]» (Χουλιάρη 2017: 27). Στο πλαίσιο αυτό, ο ανθρωπιστικός λόγος περιβάλλεται με το ένδυμα της φιλευσπλαχνίας, της ανοχής και της φιλανθρωπίας, ενώ δεν καταφέρνει να επιφέρει αλλαγές ώστε να βελτιωθούν ουσιαστικά οι βιοτικές, κοινωνικές, ψυχολογικές συνθήκες για τους/τις μετανάστες/τριες-πρόσφυγες/ισσες και αυτοί/ές να γίνουν ανεξάρτητοι/ες και αυτοσυντηρούμενοι/ες.³ Αντίθετα, αποσκοπεί σε συγκεκριμένα ηθικά (π.χ. φήμη, αναγνώριση, δημοφιλία) ή υλικά (π.χ. οικονομικό κέρδος) οφέλη για την ισχυρή ομάδα και θέτει τις μειονοτικές ομάδες υπό εξάρτηση και επιτήρηση (McGoey 2012, Τρουμπέτα 2012: 209, Chouliaraki 2013, Λέκκα & Πανουτσόπουλος 2016: 52-53, Chouliaraki 2021). Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η ανθρωπιστική προσφορά διασημοτήτων η οποία συχνότατα αποτελεί ωφελμιστική ενέργεια αυτοπροβολής, καθώς και η συμμετοχή των διασημοτήτων σε καμπάνιες ευαισθητοποίησης έναντι υψηλής αμοιβής (βλ. Chouliaraki 2013, Χουλιάρη 2017).

Επομένως, αν και υπάρχει η αντίληψη ότι ο ανθρωπιστικός λόγος έχει ουσιαστικό περιεχόμενο και στηρίζει τις μειονοτικές και καταπιεσμένες ομάδες, φαίνεται ότι συχνά διακηρύττει με υποκριτικό τρόπο την υποστήριξη και τον σεβασμό των ομάδων αυτών, ενώ ενισχύει την εξουσία και τα προνόμια των πλειονοτικών. Αποτελεί, λοιπόν, μια συγκαλυμμένη μορφή ρατσισμού πίσω από το προσωπίδιο της φιλανθρωπίας που κατασκευάζει τις μειονοτικές ομάδες ως «παθητικούς/ές άλλους/ες» και άρα ως «κατάλληλους/ες» να αφομοιωθούν. Με αυτόν τον τρόπο, τελικά ο ανθρωπιστικός λόγος συντελεί στη διατήρηση της ηγεμονίας του εθνικού λόγου (βλ. Garrido 2017, Αρχάκης 2020: 55-59). Έτσι, καταλήγει να συνιστά μια μορφή εθνικού λόγου, η οποία, παράλληλα εν μέρει με τον ρατσιστικό λόγο, αναπαράγει έμμεσα και συγκαλυμμένα την ανισότητα και τις πατερναλιστικές σχέσεις μεταξύ πλειονοτικών και μειονοτικών ομάδων. Άρα, ο ανθρωπιστικός λόγος μπορεί να συνδέεται με τη μετριασμένη ρητορική μίσους και ειδικότερα με πιο διακριτικές, φαινομενικά αθώες εκδηλώσεις της.

³ Πρόκειται για προσφορά βοήθειας που στοχεύει στην απλή επιβίωση (bare life) και όχι στην πολιτική ζωή (political existence), ενισχύοντας το θεμελιώδες, κατά τον Agamben (1995), δίπολο κατηγοριοποίησης των ανθρώπων *ζωή/βίος* (*zoē/bios*) (βλ. επίσης Tyler 2006).

Συνοψίζοντας, τόσο ο ρατσιστικός (στις πιο ήπιες εκδοχές του) όσο και ο ανθρωπιστικός λόγος αποτελούν δύο τις διαστάσεις του εθνικού λόγου που τροφοδοτούν τη μετριασμένη ρητορική μίσους. Από τη μία, ο ρατσιστικός λόγος υπηρετεί τον εθνικό λόγο μέσα από την αρνητική αναπαράσταση των «άλλων», ενώ, από την άλλη, ο ανθρωπιστικός λόγος τον υπηρετεί υπόρρητα και συγκαλυμμένα με το πρόσχημα της προσφοράς και της φιλανθρωπίας. Στο πλαίσιο αυτό, στόχος μας είναι να εντοπίσουμε και να εξετάσουμε τις δηλώσεις των μεταναστών/τριών μαθητών/τριών Ε' και ΣΤ' δημοτικού που ανήκουν στο φάσμα της μετριασμένης ρητορικής μίσους και αφορούν πρόσφυγες/ισσες. Υπό αυτό το πρίσμα θα διερευνήσουμε αν και με ποιους τρόπους οι μετανάστες/τριες μαθητές/τριες διαλέγονται με τον εθνικό λόγο, αναπαράγοντας στοιχεία του ρατσιστικού ή/και του ανθρωπιστικού λόγου.

3. Μεθοδολογικό πλαίσιο

3.1. Δεδομένα και συμμετέχοντες/ουσες

Για τις ανάγκες της έρευνας αυτής σχεδιάσαμε ένα ερωτηματολόγιο αποτελούμενο από πέντε ερωτήσεις ανοιχτού τύπου. Σε αυτό αξιοποιήθηκαν ως *ερεθίσματα* (stimuli) δύο απομαγνητοφωνημένα αποσπάσματα ειδησεογραφικών εκπομπών που αναφέρονται σε προσφυγικά θέματα και δύο φωτογραφίες που απεικονίζουν πρόσφυγες/ισσες (βλ. Παναγάκη κ.ά. υπό δημοσίευση α). Στόχος μας ήταν οι μαθητές/τριες να εκφράσουν τις απόψεις τους για τους/τις πρωταγωνιστές/τριες των αποσπασμάτων και τα λεγόμενα των τελευταίων, καθώς και για το περιεχόμενο των φωτογραφιών. Ειδικότερα, οι δύο πρώτες ερωτήσεις του ερωτηματολογίου αφορούσαν ένα απόσπασμα από τηλεοπτικό ρεπορτάζ σχετικά με τις διαμαρτυρίες γονέων έξω από σχολείο που οι ίδιοι/ες έχουν κλειδώσει για να εμποδίσουν την έλευση των προσφύγων/ισσών μαθητών/τριών. Οι εν λόγω γονείς εμφανίζονται να δικαιολογούν την πράξη τους, προβάλλοντας επιχειρήματα όπως ο ήδη μεγάλος αριθμός μαθητών/τριών του σχολείου και ο φόβος μετάδοσης ασθενειών. Η τρίτη ερώτηση αφορά ένα τηλεοπτικό απόσπασμα που αναφέρεται στην πρόθεση του προέδρου και των κατοίκων ενός χωριού να φιλοξενήσουν ασυνόδευτα προσφυγόπουλα. Η τέταρτη ερώτηση αφορά μια εικόνα που προβάλλει πρόσφυγες/ισσες να μεταφέρονται με βάρκα, ενώ η τελευταία ερώτηση αφορά μια εικόνα σχολικής τάξης στην οποία φοιτούν προσφυγόπουλα.

Για την υλοποίηση της έρευνας επισκεφτήκαμε τρία δημοτικά σχολεία της Περιφέρειας Αττικής, στα οποία φοιτούν και πρόσφυγες/ισσες μαθητές/τριες. Επιλέξαμε τα σχολεία αυτά διότι θεωρήσαμε ότι η παρουσία των προσφύγων/ισσών στο σχολικό περιβάλλον των μαθητών/τριών του δείγματός μας θα συνέβαλλε ώστε οι μαθητές/τριες να είναι εξοικειωμένοι/ες με θέματα που αφορούν τους/τις πρόσφυγες/ισσες και να έχουν διαμορφώσει συγκεκριμένες απόψεις. Καθώς οι περισσότερες έρευνες που αφορούν τη ρητορική μίσους επικεντρώνονται κατά κύριο λόγο στην (ισχυρή) ρητορική μίσους που παράγεται από πλειονοτικούς πληθυσμούς προς μειονοτικές ή ευάλωτες ομάδες (βλ. ενδεικτικά Waldron 2012 για δεδομένα από τις Η.Π.Α.), στην παρούσα έρευνα εξετάζουμε τη μετριασμένη ρητορική μίσους των μεταναστών/τριών μαθητών/τριών προς τους/τις πρόσφυγες/ισσες, η οποία ως τώρα έχει μελετηθεί ελάχιστα (βλ. επίσης ενότητα 1). Ειδικότερα, το ερωτηματολόγιο συμπληρώθηκε από 56 μαθητές/τριες μεταναστευτικής καταγωγής. Κατά το διάστημα συλλογής του υλικού, οι 36 από αυτούς/ές φοιτούσαν στην Ε' τάξη και οι 20 στην ΣΤ' τάξη.

3.2. Εργαλεία ανάλυσης

Για την ανάλυση των δεδομένων μας, αξιοποιούμε εργαλεία από τις ΚΣΛ. Οι ΚΣΛ μελετούν τους τρόπους με τους οποίους η κοινωνική ισχύς και κυριαρχία γίνονται αντικείμενο διαπραγμάτευσης, φυσικοποιούνται και επιβάλλονται μέσω του λόγου και άλλων σημειωτικών συστημάτων σε κοινωνικά συμφραζόμενα (van Dijk 2008: 85, 2016). Όπως προαναφέραμε (στην ενότητα 1), βασική αρχή των ΚΣΛ είναι η σύνδεση του μικρο-επιπέδου, που περιλαμβάνει τις γλωσσικές επιλογές των ομιλητών/τριών σε μια συγκεκριμένη επικοινωνιακή κατάσταση, με το μακρο-επίπεδο, το οποίο εμπεριέχει τους λόγους. Μέσω των ΚΣΛ, λοιπόν, μπορεί να διερευνηθεί η αμφίδρομη σχέση των λόγων με τη μετριασμένη ρητορική μίσους των μαθητών/τριών (Jørgensen & Phillips 2002: 66, van Dijk 2008: 87-88, Archakis 2016: 2-3).

Για τον σκοπό αυτό, αξιοποιούμε τη ΛΠΠ που επιδιώκει «να αποδομήσει την ηγεμονία συγκεκριμένων λόγων, αποκωδικοποιώντας τις ιδεολογίες που εξυπηρετούν την καθιέρωση και τη διαίωνιση της κυριαρχίας ή την αντίσταση σε αυτήν» (Reisigl & Wodak 2020: 149). Πρόκειται για μια προσέγγιση που χρησιμοποιείται στην ανάλυση κειμένων που αφορούν εθνικά ή φυλετικά θέματα, άνισες και ηγεμονικές κοινωνικές σχέσεις (Reisigl & Wodak 2001, 2009, 2016). Οι έρευνες που αξιοποιούν τη ΛΠΠ επικεντρώνονται συνήθως σε κείμενα των ΜΜΕ ή πολιτικά κείμενα και σε κάθε περίπτωση σε κείμενα που παράγονται από ενήλικες (βλ. ενδεικτικά Wodak et al. 2009, Wodak & Richardson 2009, Küçükalı 2015, Tsakona et al. 2020, Παναγάκη κ.ά. υπό δημοσίευση α). Η αξιοποίηση της ΛΠΠ για την ανάλυση του μαθητικού λόγου θα μπορούσαμε να πούμε ότι συνιστά μια καινοτομία της έρευνάς μας.

Η ΛΠΠ περιλαμβάνει ένα σύνολο στρατηγικών λόγου που εντοπίζονται σε διάφορα είδη κειμένων, προφορικών ή γραπτών. Ως στρατηγική, σύμφωνα με τη Wodak (2011: 62-63), ορίζεται «ένα (περισσότερο ή λιγότερο ακριβές και περισσότερο ή λιγότερο εσκεμμένο) σχέδιο πρακτικών (plan of practices), το οποίο περιλαμβάνει πρακτικές λόγου (discursive practices), που υιοθετούνται για να πετύχουν έναν συγκεκριμένο κοινωνικό, πολιτικό, ψυχολογικό ή γλωσσικό στόχο».

Οι στρατηγικές λόγου που προτείνονται από τους Reisigl & Wodak (2001) είναι ιδιαίτερα αποτελεσματικές στην κατανόηση του τρόπου κατασκευής του/της «άλλου/ης» και των σχέσεων μεταξύ συγκεκριμένων κοινωνικών -συχνά ανταγωνιστικών- ομάδων (Reisigl & Wodak 2001: 44). Σε αυτές περιλαμβάνονται, μεταξύ άλλων, οι ακόλουθες, τις οποίες αξιοποιούμε για την ανάλυσή μας (βλ. σχετικά Reisigl & Wodak 2001: 45-56, 74-75, 77-78, Wodak 2011: 63):

Επιχειρηματολογικές στρατηγικές (argumentation strategies): μέσω των στρατηγικών αυτών κατασκευάζονται επιχειρήματα με σκοπό να πειστούν οι δέκτες/τριες για τις διακρίσεις, τους αποκλεισμούς ή τις αφομοιωτικές πρακτικές που προτείνονται από τους/τις ομιλητές/τριες.

Στρατηγικές αναφοράς (referential/nomination strategies): με αυτές αναπαριστάνονται γλωσσικά τα πρόσωπα (π.χ. πρόσφυγας/ισσα, ξένος/η) ή τα γεγονότα (π.χ. μετανάστευση).

Στρατηγικές κατηγορήσης (predicational strategies): με αυτές αποδίδονται σε κάποιον/α ορισμένα θετικά ή αρνητικά χαρακτηριστικά, συνήθως με στερεοτυπικό τρόπο (π.χ. οι πρόσφυγες/ισσες μεταφέρουν αρρώστιες).

Λαμβάνοντας υπόψη ότι η μετριασμένη ρητορική μίσους στοχεύει στη διάκριση και άρα αποτελεί πεδίο ανάπτυξης επιχειρηματολογίας (Serafis to appear), η ανάλυσή μας

βασίζεται στις επιχειρηματολογικές στρατηγικές σε συνδυασμό με τις στρατηγικές αναφοράς και κατηγορήσης, οι οποίες ενισχύουν την εκάστοτε επιχειρηματολογία (Reisigl & Wodak 2016: 34-35). Η ανάλυση των επιχειρημάτων στηρίζεται σε *λογικούς τόπους* (topoi), οι οποίοι αποτελούν τους «συμπερασματικούς κανόνες», δηλαδή τις εγγυήσεις που εγείρονται από το περιεχόμενο και επιτρέπουν τη σύνδεση του επιχειρήματος με το συμπέρασμα (Reisigl & Wodak 2001: 75). Στο υλικό μας εντοπίζουμε τους ακόλουθους λογικούς τόπους (Reisigl & Wodak 2001: 77-80):

- *Τόπος του κινδύνου ή της απειλής* (topos of danger or topos of threat): αν κάποια ενέργεια ή απόφαση εγκυμονεί κάποιον κίνδυνο, πρέπει να σταματήσει ή να απορριφθεί.
- *Τόπος της επιβάρυνσης* (topos of burdening): αν κάποιο άτομο, κάποιος θεσμός ή μια χώρα επιβαρύνεται από ορισμένα προβλήματα, τότε θα πρέπει να γίνουν ενέργειες ώστε να περιοριστεί αυτή η επιβάρυνση.
- *Τόπος του πολιτισμού* (topos of culture): επειδή ο πολιτισμός μιας συγκεκριμένης ομάδας είναι αυτός που είναι και προκύπτουν συγκεκριμένα προβλήματα, πρέπει να ληφθούν μέτρα.
- *Τόπος του δικαίου ή της ορθότητας* (topos of law or topos of right): αν ένας νόμος ή μια νόρμα προβλέπει ή απαγορεύει μια συγκεκριμένη ενέργεια, τότε θα πρέπει να πραγματοποιηθεί ή να αποτραπεί η ενέργεια αυτή.
- *Τόπος της αυθεντίας* (topos of authority): μια ενέργεια ή απόφαση πρέπει να πραγματοποιηθεί ή να απορριφθεί, αν μια αρχή ή αυθεντία λέει ότι αυτή η ενέργεια ή απόφαση πρέπει να πραγματοποιηθεί ή να απορριφθεί.
- *Τόπος του ανθρωπισμού* (topos of humanitarianism): αν κάποια ενέργεια ή απόφαση συνάδει ή όχι με τα ανθρώπινα δικαιώματα ή με τις ανθρωπιστικές αξίες, θα πρέπει να πραγματοποιηθεί ή να απορριφθεί, αντίστοιχα.

Οι στρατηγικές αναφοράς και κατηγορήσης χρησιμοποιούνται συνδυαστικά και αλληλοσυμπληρώνονται, καθώς σε κάποιες στρατηγικές αναφοράς ενυπάρχει και το στοιχείο της κατηγορήσης (Reisigl & Wodak 2001: 45). Από τις στρατηγικές αναφοράς και κατηγορήσης που προτείνουν οι Reisigl & Wodak (2001: 48-52) στα δεδομένα μας εντοπίζουμε τις εξής:

- *Σωματοποίηση* (somatization): οι κοινωνικοί/ές δράστες/τριες αναφέρονται και κατηγοριοποιούνται με βάση την εξωτερική τους εμφάνιση ή την κατάσταση της υγείας τους (π.χ. *μαύρος/η, άρρωστος/η*).
- *Κοινωνική προβληματικοποίηση* (social problematization): οι κοινωνικοί/ές δράστες/τριες αναπαριστούνται ως πρόβλημα ή απειλή (π.χ. *εγκληματίες, παραβατικοί/ές*).
- *Πολιτισμικοποίηση* (culturalization): οι κοινωνικοί/ές δράστες/τριες αναφέρονται και κατηγοριοποιούνται με βάση την εθνότητα, τη γλώσσα, τη θρησκεία τους κλπ. (π.χ. *ελληνική γλώσσα, μουσουλμάνος/α*).
- *Αποτοπικοποίηση* (de-spatialization): οι κοινωνικοί/ές δράστες/τριες συνδέονται με το «εκεί/αλλού» της χώρας προέλευσης, συχνά αναπαριστώμενοι/ες ως προσωρινοί/ές ή απομακρυσμένοι/ες «άλλοι/ες» (π.χ. αναφορές στην προσωρινή διαμονή των προσφύγων/ισσών, την επιστροφή τους στη χώρα προέλευσης, τη φοίτηση σε ξεχωριστά σχολεία μακριά από τους/τις πλειονοτικούς/ές).

- *Θυματοποίηση* (victimization): οι κοινωνικοί/ές δράστες/τριες αναπαριστάνονται ως ευάλωτα ή εξαθλιωμένα άτομα (π.χ. πεινούν, πεθαίνουν).
- *Οικονομικοποίηση* (economization): οι κοινωνικοί/ές δράστες/τριες αναπαριστάνονται με βάση την οικονομική τους κατάσταση (π.χ. πλούσιος/α, φτωχός/ή).

Οι παραπάνω στρατηγικές λόγου αξιοποιούνται από τους/τις μετανάστες/τριες μαθητές/τριες όταν αναφέρονται στους/στις πρόσφυγες/ισσες. Αναλύοντας, λοιπόν, μέσω των στρατηγικών λόγου, τα γλωσσικά χαρακτηριστικά που συνθέτουν τη μετριασμένη ρητορική μίσους στο μικρο-επίπεδο, μπορούμε να διακρίνουμε τον βαθμό αναπαραγωγής των λόγων που τροφοδοτούν τη μετριασμένη ρητορική μίσους στο μακρο-επίπεδο.

4. Ανάλυση

Οι απαντήσεις των μαθητών/τριών στις πέντε ερωτήσεις του ερωτηματολογίου κατηγοριοποιήθηκαν με βάση τις στρατηγικές λόγου που είχαμε εντοπίσει κατά την πιλοτική έρευνα (Παναγάκη κ.ά. υπό δημοσίευση β), οι οποίες εμπλουτίστηκαν λαμβάνοντας υπόψη νέες στρατηγικές λόγου που εντοπίσαμε στα δεδομένα. Κατά τη διαδικασία αυτή, εντοπίσαμε και τους λόγους που αναπαράγονταν σε κάθε περίπτωση μέσω συγκεκριμένων στρατηγικών. Κάποιες από τις απαντήσεις των μαθητών/τριών εμπεριέχουν περισσότερες από μία στρατηγικές λόγου ή/και προωθούν περισσότερους από έναν λόγους.

Στην παρούσα ενότητα αναλύουμε ενδεικτικά παραδείγματα από τις απαντήσεις των μεταναστών/τριών μαθητών/τριών του δείγματός μας. Αρχικά (4.1), εστιάζουμε την προσοχή μας στη μετριασμένη ρητορική μίσους των εν λόγω μαθητών/τριών που αντλεί από τον ρατσιστικό λόγο, και παρουσιάζουμε τις αναπαραστάσεις των προσφύγων/ισσών μέσα από συγκεκριμένες στρατηγικές λόγου, ενώ στη συνέχεια (4.2), αναλύουμε αντίστοιχα παραδείγματα που αντλούν από τον ανθρωπιστικό λόγο.

4.1. Ο ρατσιστικός λόγος μέσα από τη μετριασμένη ρητορική μίσους των μεταναστών/τριών μαθητών/τριών

Η μετριασμένη ρητορική μίσους των μεταναστών/τριών μαθητών/τριών που αντλεί από τον ρατσιστικό λόγο προκύπτει από στρατηγικές λόγου που αξιοποιούν οι μαθητές/τριες στις οποίες οι πρόσφυγες/ισσες κατασκευάζονται ως

- επικίνδυνοι/ες,
- βάρος για τη χώρα υποδοχής,
- προσωρινοί/ές ή απομακρυσμένοι/ες «άλλοι/ες»,
- εν δυνάμει αφομοιωμένοι/ες στα κυρίαρχα πολιτισμικά πρότυπα.

Όπως προκύπτει από τα παραδείγματα που εξετάζουμε παρακάτω, στις τρεις πρώτες περιπτώσεις, οι αναπαραστάσεις αυτές συμβάλλουν σε μια προσπάθεια αποκλεισμού των προσφύγων/ισσών. Αντίθετα, στην περίπτωση της αναπαραστάσής τους ως εν δυνάμει αφομοιωμένων επιχειρούνται η προώθηση και η νομιμοποίηση της αφομοίωσής τους.

4.1.1. Οι πρόσφυγες/ισσες ως επικίνδυνοι/ες

Οι μαθητές/τριες μεταναστευτικής καταγωγής προβάλλουν τους/τις πρόσφυγες/ισσες ως επικίνδυνους/ες, καθώς τους/τις συνδέουν με τη μετάδοση ασθενειών, παραβατικές συμπεριφορές και την εκδήλωση ρατσισμού εκ μέρους των πλειονοτικών. Οι θέσεις

αυτές εντάσσονται στο φάσμα της μετριασμένης ρητορικής μίσους, καθώς δεν παρατηρείται ρητή παρακίνηση σε πράξεις ρατσιστικού μίσους, αλλά επιδιώκονται η απαξίωση, η υποτίμηση και εν τέλει ο αποκλεισμός των προσφύγων/ισσών. Παρακάτω εξετάζουμε ξεχωριστά τις τρεις αυτές επιμέρους περιπτώσεις.

4.1.1.1. Οι πρόσφυγες/ισσες ως φορείς ασθενειών

Οι μετανάστες/τριες μαθητές/τριες αναφέρονται στην έλλειψη υγιεινής και εμβολίων και στον κίνδυνο μετάδοσης ασθενειών από τους/τις πρόσφυγες/ισσες στους/στις υπόλοιπους/ες μαθητές/τριες. Σε αυτές τις αναφορές αξιοποιείται ο τύπος του κινδύνου ή της απειλής (βλ. Πίνακες 1-2). Χαρακτηριστικά είναι τα παρακάτω παραδείγματα:⁴

(1) Με αυτά που είπαν η γονείς συμφωνο γιατί στο σχολείο ειπάρχου μόνο τέσσερις τουαλέτες και λύγες βρίσες γιατί κολλάνε μεταξύ τους και μπορούν να αρουστίσουν απόποιοι δίοτε αρόστια

Πίνακας 1. Οι πρόσφυγες/ισσες ως φορείς ασθενειών

ΤΟΠΟΣ ΤΟΥ ΚΙΝΔΥΝΟΥ Ή ΤΗΣ ΑΠΕΙΛΗΣ	<i>Αν κάποια ενέργεια ή απόφαση εγκυμονεί κάποιον κίνδυνο, πρέπει να σταματήσει ή να απορριφθεί.</i>
ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΕΣ	<ul style="list-style-type: none"> στο σχολείο ειπάρχου μόνο τέσσερις τουαλέτες και λύγες βρίσες κολλάνε μεταξύ τους και μπορούν να αρουστίσουν απόποιοι δίοτε αρόστια
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	Με αυτά που είπαν η γονείς συμφωνο [να μην έρχονται πρόσφυγες/ισσες γιατί η παρουσία τους εγκυμονεί κινδύνους]

(2) Στον γονεα 3 και 1⁵ σε αυτό έχουνε ένα δικιο. Γιατί αυτοί μορεί να μην κανουνε μπάνιο και οι γονεις μπορούν να φοβούνται.

Πίνακας 2. Οι πρόσφυγες/ισσες ως φορείς ασθενειών

ΤΟΠΟΣ ΤΟΥ ΚΙΝΔΥΝΟΥ Ή ΤΗΣ ΑΠΕΙΛΗΣ	<i>Αν κάποια ενέργεια ή απόφαση εγκυμονεί κάποιον κίνδυνο, πρέπει να σταματήσει ή να απορριφθεί.</i>
ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΕΣ	<ul style="list-style-type: none"> αυτοί μορεί να μην κανουνε μπάνιο οι γονεις μπορούν να φοβούνται
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	έχουνε ένα δικιο [που δεν θέλουν να έρχονται πρόσφυγες/ισσες γιατί η παρουσία τους εγκυμονεί κινδύνους]

Στα παραδείγματα 1-2 βλέπουμε ότι οι μετανάστες/τριες μαθητές/τριες, συντάσσονται με τον ρατσιστικό λόγο, που θέλει τους/τις πρόσφυγες/ισσες φορείς επικίνδυνων ασθενειών και, επομένως, απειλή για τη δημόσια υγεία. Τα παραπάνω επιχειρήματα ενισχύονται από τη στρατηγική αναφοράς/κατηγορήσης μέσω της σωματοποίησης η οποία αναφέρεται στην υγιεινή (μορεί να μην κανουνε μπάνιο, βλ. παράδειγμα 2) και την υγεία των προσφύγων/ισσών (μπορούν να αρουστίσουν απόποιοι δίοτε αρόστια, βλ. παράδειγμα 1). Τέτοιες αντιλήψεις νομιμοποιούν τη στοχοποίηση και τον αποκλεισμό των προσφύγων/ισσών ως «μολυσματικών» και άρα ως «επικίνδυνων άλλων» (βλ. επίσης Λέκκα & Πανουτσόπουλος 2016: 35-39).

⁴ Στα παραδείγματα διατηρείται η ορθογραφία του πρωτοτύπου.

⁵ Προκύπτει από την αρίθμηση των γονιών που μιλούν στο πρώτο απόσπασμα που δόθηκε στους/στις μαθητές/τριες ως ερέθισμα (βλ. ενότητα 3.1).

4.1.1.2. Οι πρόσφυγες/ισσες ως παραβατικοί/ές

Ορισμένοι/ες μετανάστες/τριες μαθητές/τριες παρουσιάζουν τους/τις πρόσφυγες/ισσες ως επικίνδυνους/ες, θεωρώντας ότι είναι υπεύθυνοι/ες για εγκληματικές ενέργειες και παραβατικές συμπεριφορές. Στα επιχειρήματά τους αξιοποιούν, επίσης, τον τόπο του κινδύνου ή της απειλής (βλ. Πίνακες 3 και 4). Ενδεικτικά είναι τα παραδείγματα που ακολουθούν:

(3) Λεω οτι αυτοι δεν πρεπει οι άλλες χωρες να στελνουν μικρα παιδια και ενλικες σε άλλες χωρες για τι κανουν επικινδυνα πραγματα.

Πίνακας 3. Οι πρόσφυγες/ισσες ως παραβατικοί/ές

ΤΟΠΟΣ ΤΟΥ ΚΙΝΔΥΝΟΥ Ή ΤΗΣ ΑΠΕΙΛΗΣ	<i>Αν κάποια ενέργεια ή απόφαση εγκυμονεί κάποιον κίνδυνο, πρέπει να σταματήσει ή να απορριφθεί.</i>
ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΗ	κανουν επικινδυνα πραγματα
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	αυτοι δεν πρεπει οι άλλες χωρες να στελνουν μικρα παιδια και ενλικες σε άλλες χωρες

(4) Δεν μου αρέσει επειδή έρχονται στην Ελλάδα και μετα πέρνουν ναρκωτικά και αλλα διαφορα.

Πίνακας 4. Οι πρόσφυγες/ισσες ως παραβατικοί/ές

ΤΟΠΟΣ ΤΟΥ ΚΙΝΔΥΝΟΥ Ή ΤΗΣ ΑΠΕΙΛΗΣ	<i>Αν κάποια ενέργεια ή απόφαση εγκυμονεί κάποιον κίνδυνο, πρέπει να σταματήσει ή να απορριφθεί.</i>
ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΗ	έρχονται στην Ελλάδα και μετα πέρνουν ναρκωτικά και αλλα διαφορα
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	[δεν πρέπει να έρχονται πρόσφυγες/ισσες γιατί είναι ναρκομανείς και έχουν παραβατική συμπεριφορά]

Στα παραδείγματα 3-4 είναι εμφανής η επιρροή του ρατσιστικού λόγου, σύμφωνα με τον οποίο οι πρόσφυγες/ισσες συνδέονται με την παραβατικότητα και το κοινωνικό περιθώριο. Η αναφορά/κατηγορία μέσω της κοινωνικής προβληματικοποίησης συμβάλλει, επίσης, σε αυτή την οπτική μέσω της αναπαράστασης των προσφύγων/ισσών ως επικίνδυνων (*κανουν επικινδυνα πραγματα*, βλ. παράδειγμα 3) και ναρκομανών (*πέρνουν ναρκωτικά και αλλα διαφορα*, βλ. παράδειγμα 4). Έτσι, κατασκευάζονται ως απειλή για την έννομη τάξη και το αίσθημα ασφάλειας της κυρίαρχης ομάδας.

4.1.1.3. Οι πρόσφυγες/ισσες ως υπεύθυνοι/ες για τον ρατσισμό των πλειονοτικών

Οι μετανάστες/τριες μαθητές/τριες φαίνεται να συντονίζονται επιπλέον με τον ρατσιστικό λόγο που θέλει τους/τις πρόσφυγες/ισσες επικίνδυνους/ες, καθώς θεωρούν ότι η άφιξη των τελευταίων αποτελεί την αιτία για την εκδήλωση ρατσισμού εκ μέρους των πλειονοτικών. Κάτι τέτοιο προκύπτει από τον λογικό τόπο του κινδύνου ή της απειλής με την αξιοποίηση επιχειρημάτων που απενοχοποιούν τις ρατσιστικές συμπεριφορές των πλειονοτικών (βλ. Πίνακες 5-6). Ενδεικτικά είναι τα παραδείγματα 5 και 6:

(5) η γνώμη μου είναι ο,τι καποιοι κατοικοί απο εκεινο το χωρίο δεν θελούν τα προσφυγόπουλα τα παιδιά στο σχολείο αυτο και αυτά τα παιδιά θα φανε μπουλιγκν.

Πίνακας 5. Οι πρόσφυγες/ισσες ως υπεύθυνοι/ες για τον ρατσισμό των πλειονοτικών

ΤΟΠΟΣ ΤΟΥ ΚΙΝΔΥΝΟΥ Ή ΤΗΣ ΑΠΕΙΛΗΣ	<i>Αν κάποια ενέργεια ή απόφαση εγκυμονεί κάποιον κίνδυνο, πρέπει να σταματήσει ή να απορριφθεί.</i>
ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΕΣ	<ul style="list-style-type: none"> • καποιοι κατοικοί απο εκεινο το χωρίο δεν θελούν τα προσφυγόπουλα τα παιδιά στο σχολείο αυτο • αυτά τα παιδιά θα φανε μπουλιγκν
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	[να μην έρχονται πρόσφυγες/ισσες γιατί οι πλειονοτικοί/ές θα καταφύγουν σε ρατσιστικές συμπεριφορές]

(6) Για μένα η εμηγράντη δέν έπρεπαν να πανε στην Ελλάδα επειδή οι κάτοικη μετά καταστρέφουν όλα παντού αυτοί είναι η γνώμη μου.

Πίνακας 6. Οι πρόσφυγες/ισσες ως υπεύθυνοι/ες για τον ρατσισμό των πλειονοτικών

ΤΟΠΟΣ ΤΟΥ ΚΙΝΔΥΝΟΥ Ή ΤΗΣ ΑΠΕΙΛΗΣ	<i>Αν κάποια ενέργεια ή απόφαση εγκυμονεί κάποιον κίνδυνο, πρέπει να σταματήσει ή να απορριφθεί.</i>
ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΗ	[όταν έρχονται πρόσφυγες/ισσες] οι κάτοικη μετά καταστρέφουν όλα παντού
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	η εμηγράντη δέν έπρεπαν να πανε στην Ελλάδα

Στα παραδείγματα 5-6, βλέπουμε ότι η ευθύνη για τον ρατσισμό που δέχονται οι πρόσφυγες/ισσες μετατοπίζεται από τους/τις θύτες στα θύματα. Η άποψη αυτή ενισχύεται από την αναφορά/κατηγορία μέσω της κοινωνικής προβληματικοποίησης, καθώς οι πρόσφυγες/ισσες αναπαριστάνονται ως υπεύθυνοι για το *μπουλιγκν* που δέχονται οι ίδιοι/ες (βλ. παράδειγμα 5) και για τη συμπεριφορά των ανθρώπων που *καταστρέφουν όλα παντού* (βλ. παράδειγμα 6). Για τον λόγο αυτό, προτείνεται ο αποκλεισμός των προσφύγων/ισσών ώστε να μην «προκαλούν» τις αντιδράσεις των πλειονοτικών.

4.1.2. Οι πρόσφυγες ως βάρος

Οι μετανάστες/τριες μαθητές/τριες αναπαριστάνουν τους/τις πρόσφυγες/ισσες και ως βάρος για τη χώρα υποδοχής. Η εν λόγω αναπαράσταση συντονίζεται απόλυτα με τον ρατσιστικό λόγο και προκύπτει από τον λογικό τόπο της επιβάρυνσης (βλ. Πίνακες 7 και 8). Προτείνεται, με αυτόν τον τρόπο, ο αποκλεισμός των προσφύγων/ισσών, όχι μέσω της ρητής παρακίνησης σε ρατσιστικές συμπεριφορές (ισχυρή ρητορική μίσους), αλλά έμμεσα μέσω της μετριασμένης ρητορικής μίσους που τους απαξιώνει και τους απορρίπτει ως πλεονάζον βάρος. Ενδεικτικά είναι τα παρακάτω παραδείγματα:

(7) Εγώ δεν συμφωνώ γιατί σε αυτό το σχολείο γενικά έχουν πνιγεί από τους τουρκους.

Πίνακας 7. Οι πρόσφυγες/ισσες ως βάρος

ΤΟΠΟΣ ΤΗΣ ΕΠΙΒΑΡΥΝΣΗΣ	<i>Αν κάποιο άτομο, κάποιος θεσμός ή μια χώρα επιβαρύνεται από ορισμένα προβλήματα, τότε θα πρέπει να γίνουν ενέργειες ώστε να περιοριστεί αυτή η επιβάρυνση</i>
ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΗ	σε αυτό το σχολείο γενικά έχουν πνιγεί από τους τουρκους
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	Εγώ δεν συμφωνώ [να έρθουν πρόσφυγες/ισσες γιατί προκαλούν επιβάρυνση]

(8) είναι σωστό και λάθος γιατί έρχονται πολλά πρόσφυγοπούλα και τα τμήματα δεν έχουν χώρο και λάθος γιατί όλα τα παιδιά πρέπει να πειγουν σχολείο.

Πίνακας 8. Οι πρόσφυγες/ισσες ως βάρος

ΤΟΠΟΣ ΤΗΣ ΕΠΙΒΑΡΥΝΣΗΣ	<i>Αν κάποιο άτομο, κάποιος θεσμός ή μια χώρα επιβαρύνεται από ορισμένα προβλήματα, τότε θα πρέπει να γίνουν ενέργειες ώστε να περιοριστεί αυτή η επιβάρυνση</i>
ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΕΣ	<ul style="list-style-type: none"> • έρχονται πολλά πρόσφυγοπούλα • τα τμήματα δεν έχουν χώρο
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	Δεν συμφωνώ [να έρθουν τα προσφυγόπουλα γιατί προκαλούν επιβάρυνση]

Στα παραδείγματα 7-8, οι μετανάστες/τριες μαθητές/τριες συντονίζονται με τον ρατσιστικό λόγο, παρουσιάζοντας τους/τις πρόσφυγες/ισσες ως βάρος που η χώρα υποδοχής δεν μπορεί να διαχειριστεί και, επομένως, πρέπει να απομακρύνει. Επιπλέον, στο παράδειγμα 7 αναφέρεται ότι σε αυτό το σχολείο γενικά έχουν πνιγεί από τους τουρκούς, παρουσιάζοντας την κατάσταση ως αφόρητη (έχουν πνιγεί, κοινωνική προβληματικοποίηση) και συγχέοντας όλους/ες τους/τις πρόσφυγες/ισσες με τα άτομα τουρκικής καταγωγής που στερεοτυπικά δεν χαίρουν της αποδοχής των ελλήνων/ίδων (πρβλ. Θεοδοσόπουλος 2014: 210-214).

4.1.3. Οι πρόσφυγες/ισσες ως προσωρινοί/ές ή απομακρυσμένοι/ες «άλλοι/ες»

Οι μετανάστες/τριες μαθητές/τριες παρουσιάζουν, επιπλέον, τους πρόσφυγες/ισσες ως προσωρινούς/ές ή απομακρυσμένους/ες «άλλους/ες». Υποστηρίζουν, έτσι, τη διατήρηση απόστασης από τους/τις πρόσφυγες/ισσες, είτε προτείνοντας τη δημιουργία σχολικών τάξεων αποκλειστικά για προσφυγόπουλα είτε τονίζοντας την προσωρινή παραμονή τους στη χώρα είτε δηλώνοντας ρητά ότι δεν επιθυμούν την έλευση των προσφύγων/ισσών. Σε αυτό το πλαίσιο, αξιοποιούνται ο τόπος του πολιτισμού, ο τόπος του δικαίου ή της ορθότητας και ο τόπος της αυθεντίας και ενισχύεται ρητά ο ρατσιστικός λόγος μέσω της μετριασμένης ρητορικής μίσους (βλ. Πίνακες 9 και 11). Ενδεικτικά είναι τα παρακάτω παραδείγματα:

(9) Οι σκέψεις μου γι αυτήν την εικόνα είναι ότι δεν πρέπει τα προσφυγόπουλα να είναι στην ίδια τάξη με τα παιδιά που γεννήθηκαν στην Ελλάδα επειδή τα προσφυγόπουλα δεν θα ξέρουν καλά ελληνικά και δεν θα μπορούν να κάνουν παρέα με κάποια παιδιά

Πίνακας 9. Οι πρόσφυγες/ισσες ως προσωρινοί/ές ή απομακρυσμένοι/ες «άλλοι/ες»

ΤΟΠΟΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	<i>Επειδή ο πολιτισμός μιας συγκεκριμένης ομάδας είναι αυτός που είναι και προκύπτουν συγκεκριμένα προβλήματα, πρέπει να ληφθούν μέτρα.</i>
ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΕΣ	<ul style="list-style-type: none"> • τα προσφυγόπουλα δεν θα ξέρουν καλά ελληνικά • δεν θα μπορούν να κάνουν παρέα με κάποια παιδιά
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	δεν πρέπει τα προσφυγόπουλα να είναι στην ίδια τάξη με τα παιδιά που γεννήθηκαν στην Ελλάδα

(10) Δεν είναι δίκαιο γιατί όλοι αυτοί θα έρθουν έδω και δεν είναι η χώρα τους για να έρχονται σε αυτήν την χώρα.

Πίνακας 10. Οι πρόσφυγες/ισσες ως προσωρινοί/ές ή απομακρυσμένοι/ες «άλλοι/ες»

ΤΟΠΟΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ Ή ΤΗΣ ΟΡΘΟΤΗΤΑΣ	<i>Αν ένας νόμος ή μια νόρμα προβλέπει ή απαγορεύει μια συγκεκριμένη ενέργεια, τότε θα πρέπει να πραγματοποιηθεί ή να αποτραπεί η ενέργεια αυτή.</i>
ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΕΣ	<ul style="list-style-type: none"> • Δεν είναι δίκαιο [για όσους ζουν στη χώρα να έρχονται πρόσφυγες/ισσες] • δεν είναι η χώρα τους
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	[Δεν πρέπει να έρχονται στη χώρα μας πρόσφυγες/ισσες]

(11) Σκέφτομαι ότι στη χώρα τους έχει πόλεμο γι' αυτό ο βασιλιάς είπε να πάνε σε μια άλλη χώρα να μείνουν για λίγο εκεί και αυτοί να πολεμήσουν και όταν τελειώσει ο πόλεμος να επιστρέψουν.

Πίνακας 11. Οι πρόσφυγες/ισσες ως προσωρινοί/ές ή απομακρυσμένοι/ες «άλλοι/ες»

ΤΟΠΟΣ ΤΗΣ ΑΥΘΕΝΤΙΑΣ	<i>Μια ενέργεια ή απόφαση πρέπει να πραγματοποιηθεί ή απορριφθεί, αν μια αρχή ή αυθεντία λέει ότι αυτή η ενέργεια ή απόφαση πρέπει να πραγματοποιηθεί ή να απορριφθεί.</i>
ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΕΣ	<ul style="list-style-type: none"> • ο βασιλιάς είπε να πάνε σε μια άλλη χώρα να μείνουν για λίγο εκεί • αυτοί να πολεμήσουν • όταν τελειώσει ο πόλεμος να επιστρέψουν
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	[Οι πρόσφυγες/ισσες θα μείνουν στη χώρα μέχρι να τελειώσει ο πόλεμος και μετά θα επιστρέψουν στη χώρα τους]

Στα παραδείγματα 9-11, οι μαθητές/τριες επιχειρηματολογούν σχετικά με τον πλήρη αποκλεισμό ή την προσωρινότητα της διαμονής των προσφύγων/ισσών στη χώρα. Ειδικότερα, στο παράδειγμα 9, το επιχείρημα βασίζεται στα ασύμβατα πολιτισμικά στοιχεία των προσφύγων/ισσών· στο παράδειγμα 10, το επιχείρημα βασίζεται στο κοινό αίσθημα περί δικαίου· στο παράδειγμα 11, ο/η μαθητής/τρια επικαλείται μια αυθεντία (ο βασιλιάς), η οποία μάλιστα προέρχεται από την κοινότητα των προσφύγων/ισσών, για να πείσει για τους λόγους που οι τελευταίοι/ες θα παραμείνουν για λίγο στη χώρα υποδοχής και έπειτα θα επιστρέψουν στη χώρα τους. Συνδυάζοντας τον τόπο του πολιτισμού, τον τόπο του δικαίου ή της ορθότητας και τον τόπο της αυθεντίας με την αναφορά/κατηγορία μέσω της αποτοπικοποίησης, οι μετανάστες/τριες μαθητές/τριες κατασκευάζουν τους/τις πρόσφυγες/ισσες ως απομακρυσμένους/ες «άλλους/ες» από τη μία αποκλείοντάς τους/τις εντελώς (π.χ. *δεν είναι η χώρα τους για να έρχονται σε αυτήν την χώρα*, βλ. παράδειγμα 10) και από την άλλη δημιουργώντας διαχωριστικές γραμμές στον χώρο της εκπαίδευσης (π.χ. *δεν πρέπει τα προσφυγόπουλα να είναι στην ίδια τάξη με τα παιδιά που γεννήθηκαν στην Ελλάδα*, βλ. παράδειγμα 9). Ταυτόχρονα, μέσω της ίδιας στρατηγικής, οι μετανάστες/τριες μαθητές/τριες κατασκευάζουν τους/τις πρόσφυγες/ισσες ως προσωρινά διαμένοντες στη χώρα, θεωρώντας ότι όταν τελειώσει ο πόλεμος στη χώρα τους θα πρέπει να επιστρέψουν σε αυτή (βλ. παράδειγμα 11). Σε καθεμία από τις παραπάνω περιπτώσεις μετριασμένης ρητορικής μίσους οι πρόσφυγες/ισσες αντιμετωπίζονται άνισα, περιθωριοποιούνται και αποκλείονται.

4.1.4. Οι πρόσφυγες/ισσες ως εν δυνάμει αφομοιωμένοι/ες

Ιδιαίτερα σημαντική για τους/τις μετανάστες/τριες μαθητές/τριες φαίνεται να είναι η αφομοίωση των προσφύγων/ισσών στον πολιτισμό της χώρας υποδοχής. Τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά των προσφύγων/ισσών δεν γίνονται αποδεκτά και αποτελούν εμπόδιο στην αφομοίωση και την «εξέλιξη» τους. Πρέπει, λοιπόν, να αντικατασταθούν από τα «ανώτερα» πολιτισμικά στοιχεία της χώρας υποδοχής. Σε αυτό το πλαίσιο, αξιοποιούνται ο τόπος του πολιτισμού και η στρατηγική αναφοράς/κατηγορήσης μέσω της πολιτισμικοποίησης (βλ. Πίνακες 12 και 13). Ενδεικτικά παραδείγματα είναι τα εξής:

(12) Δεν συμφωνώ μαζί του γιατί και τα προσφυγόπουλα πρέπει να μάθουν ελληνικά. Αν βάλουν λουκέτο στα σχολεία δεν θα μάθουν ποτέ ελληνικά. Θα μάθουν αλλά θα μιλάνε σπαστά ελληνικά και όχι καλά.

Πίνακας 12. Οι πρόσφυγες/ισσες ως εν δυνάμει αφομοιωμένοι/ες

ΤΟΠΟΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	<i>Επειδή ο πολιτισμός μιας συγκεκριμένης ομάδας είναι αυτός που είναι και προκύπτουν συγκεκριμένα προβλήματα, πρέπει να ληφθούν μέτρα.</i>
ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΕΣ	<ul style="list-style-type: none"> • δεν θα μάθουν ποτέ ελληνικά. • θα μάθουν αλλά θα μιλάνε σπαστά ελληνικά και όχι καλά.
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	τα προσφυγόπουλα πρέπει να μάθουν ελληνικά

(13) Είναι καλό αυτό [ενν. που τα παιδιά βρίσκονται σε μια σχολική τάξη] γιατί μαθίνουν την Ελληνική γλώσσα και γίνονται Χριστιανοί.

Πίνακας 13. Οι πρόσφυγες/ισσες ως εν δυνάμει αφομοιωμένοι/ες

ΤΟΠΟΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	<i>Επειδή ο πολιτισμός μιας συγκεκριμένης ομάδας είναι αυτός που είναι και προκύπτουν συγκεκριμένα προβλήματα, πρέπει να ληφθούν μέτρα.</i>
ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΕΣ	[Είναι πρόβλημα που <ul style="list-style-type: none"> • οι πρόσφυγες/ισσες έχουν διαφορετική γλώσσα • οι πρόσφυγες/ισσες έχουν διαφορετική θρησκεία]
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	Είναι καλό [που] μαθίνουν την Ελληνική γλώσσα και γίνονται Χριστιανοί

Στα παραδείγματα 12-13, βλέπουμε τη σημασία που δίνουν οι μετανάστες/τριες μαθητές/τριες στην εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας και γενικότερα στην υιοθέτηση των ελληνικών πολιτισμικών χαρακτηριστικών. Σε αυτές τις περιπτώσεις σημαντικός είναι και ο ρόλος της στρατηγικής αναφοράς/κατηγορήσης μέσω της πολιτισμικοποίησης. Ειδικότερα, φαίνεται να στιγματίζονται τα *σπαστά ελληνικά* που μαρτυρούν τη διαφορετική εθνοτική καταγωγή των ομιλητών/τριών (βλ. παράδειγμα 12). Ακόμα, ενδιαφέρον παρουσιάζει το παράδειγμα 13 όπου ο/η μετανάστης/τρια μαθητής/τρια αναφέρει ότι οι πρόσφυγες/ισσες *μαθίνουν την Ελληνική γλώσσα και γίνονται Χριστιανοί*, μιλώντας για γλωσσική και θρησκευτική αφομοίωση. Βλέπουμε λοιπόν ότι, ενώ με τα προηγούμενα παραδείγματα μετριασμένης ρητορικής μίσους οι μαθητές/τριες προωθούν τον ρατσιστικό λόγο μέσω του αποκλεισμού των προσφύγων/ισσών, εδώ τον προωθούν υποστηρίζοντας την πλήρη αφομοίωσή τους. Η διαδικασία της αφομοίωσης περιλαμβάνει την απέκδυση των πολιτισμικών τους χαρακτηριστικών και τη συμμόρφωση με τα αντίστοιχα πλειονοτικά. Στην πραγματικότητα, μέσω του τόπου του πολιτισμού και της στρατηγικής αναφοράς/κατηγορήσης μέσω της πολιτισμικοποίησης υποτιμώνται και αποκλείονται όσοι/ες δεν μετέχουν της κυρίαρχης κουλτούρας, και αυτό είναι το στοιχείο που εντάσσει

τέτοια παραδείγματα στην μετριασμένη ρητορική μίσους, καθώς απουσιάζει οποιαδήποτε παρακίνηση σε ρατσιστικές συμπεριφορές.

4.2. Ο ανθρωπιστικός λόγος μέσα από τη μετριασμένη ρητορική μίσους των μεταναστών/τριών μαθητών/τριών

Ανάμεσα στις αναφορές των μεταναστών/τριών μαθητών/τριών που ανήκουν στο φάσμα της μετριασμένης ρητορικής μίσους εντοπίζουμε και τοποθετήσεις που αντλούν από τον ανθρωπιστικό λόγο. Σε αυτές τις περιπτώσεις, οι μετανάστες/τριες μαθητές/τριες κατασκευάζουν τους/τις πρόσφυγες/ισσες ως αντιμέτωπους/ες με κινδύνους και αντιξοότητες και οικονομικά ευάλωτους/ες.

4.2.1. Οι πρόσφυγες/ισσες ως αντιμέτωποι/ες με κινδύνους και αντιξοότητες

Οι μετανάστες/τριες μαθητές/τριες συντονίζονται με τον ανθρωπιστικό λόγο που θέλει τους/τις πρόσφυγες/ισσες αδύναμους/ες, ταλαιπωρημένους/ες, θύματα και γενικότερα μέλη ανίσχυρων κοινωνικών ομάδων. Έτσι, οι μετανάστες/τριες μαθητές/τριες προβάλλονται ως συμπονετικοί/ές και φιλόανθρωποι/ες προς τους/τις πρόσφυγες/ισσες. Σε αυτό το πλαίσιο, εντοπίζουμε στις απαντήσεις των μεταναστών/τριών μαθητών/τριών τον τόπο του ανθρωπισμού και τη στρατηγική αναφοράς/κατηγορήσης μέσω της θυματοποίησης (βλ. Πίνακες 14-16). Χαρακτηριστικά είναι τα παρακάτω παραδείγματα:

(14) ερχοντε απο αλλες χορες επιδι εχουν πολεμο ειναι κριμα

Πίνακας 14. Οι πρόσφυγες/ισσες ως αντιμέτωποι/ες με κινδύνους και αντιξοότητες

ΤΟΠΟΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΥ	<i>Αν κάποια ενέργεια ή απόφαση συνάδει ή όχι με τα ανθρώπινα δικαιώματα ή με τις ανθρωπιστικές αξίες (εδώ με την έννοια της φιλανθρωπίας), θα πρέπει να πραγματοποιηθεί ή να απορριφθεί, αντίστοιχα.</i>
ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΕΣ	<ul style="list-style-type: none"> • εχουν πολεμο • ειναι κριμα
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	[Πρέπει να] ερχοντε απο αλλες χορες

(15) Συμφωνώ οι μετανάστες απο εκεί που έφυγαν μπορεί να γινόντουσαν πόλεμοι και εκεί που θα πάνε θα είναι πιο ασφαλείς

Πίνακας 15. Οι πρόσφυγες/ισσες ως αντιμέτωποι/ες με κινδύνους και αντιξοότητες

ΤΟΠΟΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΥ	<i>Αν κάποια ενέργεια ή απόφαση συνάδει ή όχι με τα ανθρώπινα δικαιώματα ή με τις ανθρωπιστικές αξίες (εδώ με την έννοια της φιλανθρωπίας), θα πρέπει να πραγματοποιηθεί ή να απορριφθεί, αντίστοιχα.</i>
ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΕΣ	<ul style="list-style-type: none"> • οι μετανάστες απο εκεί που έφυγαν μπορεί να γινόντουσαν πόλεμοι • εκεί που θα πάνε θα είναι πιο ασφαλείς
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	Συμφωνώ [να έρχονται εδώ]

(16) Όλοι έχουν να κάνουν καπως δικιο αλλα και τα παιδια δεν μπορούν να κανουν τιποτα πρεπει να πανε σε μια άλλη χωρα ή θα πεθανουν και νομιζω ότι κανεις δεν θελει να πεθανει.

Πίνακας 16. Οι πρόσφυγες/ισσες ως αντιμετώποι/ες με κινδύνους και αντιξοότητες

ΤΟΠΟΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΥ	<i>Αν κάποια ενέργεια ή απόφαση συνάδει ή όχι με τα ανθρώπινα δικαιώματα ή με τις ανθρωπιστικές αξίες (εδώ με την έννοια της φιλανθρωπίας), θα πρέπει να πραγματοποιηθεί ή να απορριφθεί, αντίστοιχα.</i>
ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΕΣ	<ul style="list-style-type: none"> • θα πεθανουν • κανεις δεν θελει να πεθανει.
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	<i>πρεπει να πανε σε μια άλλη χωρα</i>

Διαπιστώνουμε ότι στα παραπάνω επιχειρήματα των μεταναστών/τριών μαθητών/τριών, οι πρόσφυγες/ισσες κατασκευάζονται ως θύματα, ως άτομα που αντιμετωπίζουν αντίξοες συνθήκες, επικίνδυνες καταστάσεις, αβεβαιότητα. Ταυτόχρονα, οι μετανάστες/τριες μαθητές/τριες χρησιμοποιούν ρηματικές φράσεις όπως *εχουν πολεμο, ειναι κριμα* (βλ. παράδειγμα 14), *θα πεθανουν* (βλ. παράδειγμα 16) κ.λπ., οι οποίες εμπίπτουν στη στρατηγική αναφοράς/κατηγορήσης μέσω της θυματοποίησης. Σε αυτή την περίπτωση, η ευαλωτότητα των προσφύγων/ισσών κινητοποιεί τη φιλανθρωπία των μαθητών/τριών, οι οποίοι/ες αποδέχονται τους/τις πρόσφυγες/ισσες ως κατώτερους/ες και όχι ως ίσους/ες (πρβλ. Chouliaraki 2021: 2).

4.2.2. Οι πρόσφυγες/ισσες ως οικονομικά ευάλωτοι/ες

Στα παραδείγματα 17-19, με την αξιοποίηση του τόπου του ανθρωπισμού και της αναφοράς/κατηγορήσης μέσω της οικονομικοποίησης και μέσω της σωματοποίησης, δίνεται έμφαση σε όσα στερούνται οι πρόσφυγες/ισσες λόγω της άσχημης οικονομικής τους κατάστασης, κατά την αντίληψη των μεταναστών/τριών μαθητών/τριών (βλ. Πίνακες 17-19). Όπως συμβαίνει και στα παραδείγματα 14-16, οι πρόσφυγες/ισσες κατηγοριοποιούνται ως αδύναμοι/ες, που έχουν ανάγκη τη φιλανθρωπία των πιο ισχυρών. Με αυτόν τον τρόπο, οι μετανάστες/τριες μαθητές/τριες συντονίζονται με τον ανθρωπιστικό λόγο που συντηρεί και φυσικοποιεί τις κοινωνικές ανισότητες και την εξάρτηση των προσφύγων/ισσών από τους/τις πλειονοτικούς/ές και τη γενναιοδωρία τους (βλ. Τρουμπέτα 2012).

(17) νιωθώ λυπή για αυτος Ανθρωπους γιατί δεν εχούν χρηματά και μένουν στους δρομούς.

Πίνακας 17. Οι πρόσφυγες/ισσες ως οικονομικά ευάλωτοι/ες

ΤΟΠΟΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΥ	<i>Αν κάποια ενέργεια ή απόφαση συνάδει ή όχι με τα ανθρώπινα δικαιώματα ή με τις ανθρωπιστικές αξίες (εδώ με την έννοια της φιλανθρωπίας), θα πρέπει να πραγματοποιηθεί ή να απορριφθεί, αντίστοιχα.</i>
ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΕΣ	<ul style="list-style-type: none"> • νιωθώ λυπή για αυτος Ανθρωπους • δεν εχούν χρηματά • μένουν στους δρομούς
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	<i>[Πρέπει να τους/τις βοηθήσουμε οικονομικά]</i>

(18) Χαίρομε επειδή αλλα παιδια δεν εχουν να φανε να πιούνε ούτε σχολειο δεν πανε και αλλα παιδια πηγενουν σχολειο και χαίρονται

Πίνακας 18. Οι πρόσφυγες/ισσες ως οικονομικά ευάλωτοι/ες

ΤΟΠΟΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΥ	<i>Αν κάποια ενέργεια ή απόφαση συνάδει ή όχι με τα ανθρώπινα δικαιώματα ή με τις ανθρωπιστικές αξίες (εδώ με την έννοια της φιλανθρωπίας), θα πρέπει να πραγματοποιηθεί ή να απορριφθεί, αντίστοιχα.</i>
ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΕΣ	<ul style="list-style-type: none"> • αλλα παιδια δεν εχουν να φανε να πιούνε ούτε σχολειο δεν πανε • αλλα παιδια πηγενουν σχολειο και χαίρονται
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	[Πρέπει να τους/τις βοηθήσουμε οικονομικά και να τους δώσουμε την ευκαιρία να πάνε σχολείο]

(19) λιπη βρομηα χορης λευτα χορης σπιτι

Πίνακας 19. Οι πρόσφυγες/ισσες ως οικονομικά ευάλωτοι/ες

ΤΟΠΟΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΥ	<i>Αν κάποια ενέργεια ή απόφαση συνάδει ή όχι με τα ανθρώπινα δικαιώματα ή με τις ανθρωπιστικές αξίες (εδώ με την έννοια της φιλανθρωπίας), θα πρέπει να πραγματοποιηθεί ή να απορριφθεί, αντίστοιχα.</i>
ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΕΣ	<ul style="list-style-type: none"> • λιπη • βρομηα • χορης λευτα • χορης σπιτι
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	[Πρέπει να τους/τις βοηθήσουμε οικονομικά και να τους δώσουμε την ευκαιρία να πάνε σχολείο]

Ειδικότερα, με την αξιοποίηση της στρατηγικής αναφοράς/κατηγορήσης μέσω της οικονομικοποίησης σε φράσεις, όπως *δεν έχουν χρηματά, μένουν στους δρόμους* (βλ. παράδειγμα 17), *δεν έχουν να φανε να πιούνε* (βλ. παράδειγμα 18), *χορης λευτα χορης σπιτι* (βλ. παράδειγμα 19), οι πρόσφυγες/ισσες κατηγοριοποιούνται ως φτωχοί/ές, ως άτομα σε δύσκολη οικονομική κατάσταση, σε βαθμό που δεν μπορούν να εξασφαλίσουν στοιχειώδη αγαθά για την επιβίωσή τους. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το παράδειγμα 19 όπου η δύσκολη οικονομική κατάσταση των προσφύγων/ισσών συνδέεται με την έλλειψη υγιεινής (*βρομηα*, σωματοποίηση). Τα παραπάνω έχουν σαν αποτέλεσμα οι πρόσφυγες/ισσες να γίνονται αντικείμενο λύπησης (*νιωθώ λυπή, λιπη*). Η ευάλωτη θέση στην οποία βρίσκονται λόγω της οικονομικής ανέχειας είναι αυτή που ενεργοποιεί τα φιλανθρωπικά αισθήματα των μεταναστών/τριών μαθητών/τριών. Με αυτόν τον τρόπο, η δυσχερής κατάσταση των προσφύγων/ισσών προκαλεί την έκφραση συμπαράστασης των μαθητών/τριών, ενώ επιβεβαιώνεται η συνήθης αναπαράσταση της ταυτότητας του/της πρόσφυγα/ισσας ως ένα «φτωχό», «τραυματισμένο» και αναμφίβολα «θλιμμένο» άτομο (Λέκκα & Πανουτσόπουλος 2016: 22). Φανερώνεται, έτσι, η υποκριτικότητα του ανθρωπιστικού λόγου, μέσω του οποίου προωθούνται οι ανισότητες.

5. Συμπεράσματα

Στην παρούσα έρευνα εστίασαμε την προσοχή μας στις αναφορές των μαθητών/τριών μεταναστευτικής καταγωγής Ε' και ΣΤ' τάξης τριών δημοτικών σχολείων, οι οποίες εμπίπτουν στο φάσμα της μετριασμένης ρητορικής μίσους. Ειδικότερα, μελετήσαμε τις μορφές που παίρνει η μετριασμένη ρητορική μίσους των μεταναστών/τριών μαθητών/τριών όταν αναφέρονται στους/στις πρόσφυγες/ισσες, καθώς και τον βαθμό στον οποίο αυτή η μετριασμένη ρητορική μίσους αντλεί είτε από τον ρατσιστικό είτε από

τον ανθρωπιστικό λόγο, τους οποίους θεωρήσαμε ως δύο όψεις του εθνικού ομογενοποιητικού λόγου. Για την ανάλυση των δεδομένων, ακολουθήσαμε τις αρχές των ΚΣΛ και αξιοποιήσαμε τις στρατηγικές λόγου που προτείνουν οι Reisigl & Wodak (2001) στη ΛΠΠ.

Όπως διαπιστώσαμε, η μετριασμένη ρητορική μίσους των μεταναστών/τριών μαθητών/τριών παίρνει τη μορφή στρατηγικών λόγου που προωθούν τον εθνικό λόγο με -περισσότερο ή λιγότερο- ρητό τρόπο μέσω του ρατσιστικού και του ανθρωπιστικού λόγου. Οι στρατηγικές αυτές συνοψίζονται στον Πίνακα 20 μαζί με τις αντίστοιχες αναπαραστάσεις των προσφύγων/ισσών:

Πίνακας 20. Στρατηγικές λόγου στη μετριασμένη ρητορική μίσους των μεταναστών/τριών μαθητών/τριών

ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΛΟΓΟΥ	ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ/ΙΣΣΩΝ	ΜΕΤΡΙΑΣΜΕΝΗ ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΜΙΣΟΥΣ
<ul style="list-style-type: none"> • Τόπος του κινδύνου ή της απειλής • Σωματοποίηση • Κοινωνική προβληματικοποίηση 	Οι πρόσφυγες/ισσες ως επικίνδυνοι/ες: φορείς ασθενειών, παραβατικοί/ές, υπεύθυνοι/ες για τον ρατσισμό των πλειονοτικών (παραδείγματα 1-6)	ΡΑΤΣΙΣΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ
<ul style="list-style-type: none"> • Τόπος της επιβάρυνσης • Κοινωνική προβληματικοποίηση • Πολιτισμικοποίηση 	Οι πρόσφυγες/ισσες ως βάρος για τη χώρα υποδοχής (παραδείγματα 7-8)	
<ul style="list-style-type: none"> • Τόπος του πολιτισμού • Τόπος του δικαίου ή της ορθότητας • Τόπος της αυθεντίας • Αποτοπικοποίηση 	Οι πρόσφυγες/ισσες ως προσωρινοί/ές και απομακρυσμένοι/ες «άλλοι/ες» (παραδείγματα 9-11)	
<ul style="list-style-type: none"> • Τόπος του πολιτισμού • Πολιτισμικοποίηση 	Οι πρόσφυγες/ισσες ως εν δυνάμει αφομοιωμένοι/ες (παραδείγματα 12-13)	
<ul style="list-style-type: none"> • Τόπος του ανθρωπισμού • Θυματοποίηση 	Οι πρόσφυγες/ισσες ως αντιμέτωποι/ες με κινδύνους και αντιξοότητες (παραδείγματα 14-16)	ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ
<ul style="list-style-type: none"> • Τόπος του ανθρωπισμού • Οικονομικοποίηση • Σωματοποίηση 	Οι πρόσφυγες/ισσες ως οικονομικά ευάλωτοι/ες (παραδείγματα 17-19)	

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι οι μετανάστες/τριες μαθητές/τριες μέσω της μετριασμένης ρητορικής μίσους επιδιώκουν να διατηρήσουν απόσταση από τους/τις πρόσφυγες/ισσες και να ταυτιστούν με την πλειονοτική ομάδα. Μάλιστα, το γεγονός ότι νομιμοποιούν και φυσικοποιούν τον ρατσισμό των πλειονοτικών (βλ. παραδείγματα 5-6) είναι αρκετά ενδιαφέρον, αν αναλογιστούμε ότι και οι ίδιοι/ες έχουν γίνει αποδέκτες/τριες ρατσισμού λόγω της μεταναστευτικής τους καταγωγής. Με αυτόν τον τρόπο, ενδεχομένως επιχειρούν να γίνουν οι ίδιοι/ες αποδεκτοί/ές από την πλειονοτική ομάδα (βλ. επίσης Serafis et al. 2018, Αλίαϊ & Τσάκωνα 2020, Αρχάκης 2020, Archakis & Tsakona 2021). Σε κάθε περίπτωση, διαμορφώνεται μια ιεραρχική σχέση ανάμεσα

στην ομάδα των μεταναστών/τριών που γεννήθηκαν ή ζουν μόνιμα στη χώρα και στους/στις νεοεισερχόμενους/ες πρόσφυγες/ισσες.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι η μετριασμένη ρητορική μίσους των μεταναστών/τριών μαθητών/τριών, αν και δεν εμπεριέχει το στοιχείο της ρητής παρακίνησης σε πράξεις ρατσιστικού μίσους, διαμορφώνει ωστόσο αναπαραστάσεις για τους/τις πρόσφυγες/ισσες που καταλήγουν στη νομιμοποίηση των ανισοτήτων εις βάρος τους και στον αποκλεισμό τους ή την αφομοίωσή τους. Παράλληλα, ενισχύονται προκαταλήψεις που θέλουν τους/τις πρόσφυγες/ισσες αδύναμους/ες, ανήμπορους/ες και σε κάθε περίπτωση σε «κατώτερη» κοινωνική θέση. Με αυτόν τον τρόπο, προωθείται ο εθνικός λόγος που απορρίπτει οτιδήποτε αποκλίνει από τις επιταγές του με σκοπό τη διατήρηση της εθνικής ομοιογένειας και την επιβολή της κυριαρχίας της πλειονοτικής ομάδας.

Με την παρούσα έρευνα ευελπιστούμε να συμβάλουμε στη συνειδητοποίηση και ερμηνεία των τρόπων με τους οποίους η μετριασμένη ρητορική μίσους αναπαράγεται και από μη πλειονοτικούς πληθυσμούς (Waldron 2012, Assimakopoulos et al. 2017). Τα αποτελέσματα της έρευνάς μας μάς επιτρέπουν να αντιληφθούμε ότι η μετριασμένη ρητορική μίσους είναι ιδιαίτερα επικίνδυνη, καθώς συμβάλλει με καλυμμένο τρόπο στην απαξίωση, την περιθωριοποίηση και την υποτίμηση των προσφύγων/ισσών και του πολιτισμικού τους φορτίου, ενώ ταυτόχρονα αναπαράγει και παγιώνει κοινωνικές ανισότητες. Το γεγονός αυτό προκαλεί προβληματισμό ιδιαίτερα στην περίπτωση του ανθρωπιστικού λόγου, ο οποίος, αν και με μια πρώτη ματιά μπορεί να φαίνεται αθώος, στην πραγματικότητα θέτει τους/τις πρόσφυγες/ισσες υπό έλεγχο και επιτήρηση. Με αφετηρία τα ευρήματά μας, θα ήταν ενδιαφέρον να μελετηθούν περαιτέρω οι απόψεις των μεταναστών/τριών όσον αφορά τους/τις πρόσφυγες/ισσες στον ελληνικό χώρο καθώς και σε άλλες δυτικές χώρες.

Βιβλιογραφία

- Αλίαϊ, Ρ., & Τσάκωνα, Β. 2020. «Αυτοί/ές είναι σαν κι εμάς»: Ταυτότητες και θετικές αναπαραστάσεις μεταναστών/τριών σε αφηγήσεις από την επίσημη ιστοσελίδα του Διεθνούς Οργανισμού Μετανάστευσης. *Γλωσσολογία* 28, 97-118.
- Αρχάκης, Α. 2020. *Από τον εθνικό στον μετα-εθνικό λόγο: Μεταναστευτικές ταυτότητες και κριτική εκπαίδευση*. Αθήνα: Πατάκης.
- Ασημακόπουλος, Σ., & Σεραφής, Δ. 2020. Ρητορική και λόγος μίσους: Ομοφοβικές τάσεις σε σχόλια αναγνωστών στο διαδίκτυο. Στο Σ. Μπουκάλα & Α. Γ. Στάμου (επιμ.) *Κριτική Ανάλυση Λόγου: (Απο)δομώντας την ελληνική πραγματικότητα*. Αθήνα: Νήσος, 589-621.
- Agamben, G. 1995. We refugees. *A Quarterly Journal in Modern Literatures* 49 (2), 114-119.
- Altman, A. 1993. Liberalism and campus hate speech: A philosophical examination. *Ethics* 103 (2), 302-317.
- Archakis, A. 2016. National and post-national discourses and the construction of linguistic identities by students of Albanian origin in Greece. *Multilingua: Journal of Cross-cultural and Interlanguage Communication* 35 (1), 57-83.
- Archakis, A., & Tsakona, V. 2021. "It is necessary to try our best to learn the language": A Greek case study of internalized racism in antiracist discourse. *Journal of Immigration and Integration* 23 (1), 161-182.
- Assimakopoulos, S. 2020. Incitement to discriminatory hatred, illocution and perlocution. *Pragmatics and Society* 11 (2), 177-195.
- Assimakopoulos, S., Baider, F., & Millar, S. 2017. *Online Hate Speech in the European Union: A Discourse-analytic Perspective*. Dordrecht: Springer.
- Βεντούρα, Λ. 2004. Εθνικισμός, ρατσισμός και μετανάστευση στη σύγχρονη Ελλάδα. Στο Μ. Παύλου & Δ. Χριστόπουλος (επιμ.) *Η Ελλάδα της μετανάστευσης: Κοινωνική συνοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*. Αθήνα: Κριτική, 174-204.

- Barendt, E. 2019. What is the harm of hate speech? *Ethical Theory and Moral Practice* 22 (3), 539-553.
- Blommaert, J., & Rampton, B. 2012. Language and superdiversity. *MMG Working Papers*. Max Planck Institute for the study of Religious and Ethnic Diversity. Available at: <https://www.mmg.mpg.de/181077/paper?page=2>
- Chouliaraki, L. 2013. *The Ironic Spectator. Solidarity in the Age of Post-humanitarianism*. Cambridge: Polity Press.
- Chouliaraki, L. 2021. Victimhood: The affective politics of vulnerability. *European Journal of Cultural Studies* 24 (1), 10-27.
- Devine, P. G., Plant, E. A., & Blair, I. V. 2008. Classic and contemporary analyses of racial prejudice. In R. Brown & S. Gaertner (eds) *Blackwell Handbook of Social Psychology: Intergroup Processes*. Oxford: Blackwell, 198-217.
- Fairclough, N. 1993. Critical discourse analysis and the marketization of public discourse: The universities. *Discourse and Society* 4 (2), 133-168.
- Figgou, L. 2015. Constructions of 'illegal' immigration and entitlement to citizenship: Debating an immigration law in Greece. *Journal of Community and Applied Social Psychology* 26, 150-163.
- Garrido, M. R. 2017. Multilingualism and cosmopolitanism in the construction of a humanitarian elite. *Social Semiotics* 27 (3), 359-369.
- Gilbert, L. 2013. The discourse production of a Mexican refugee crisis in Canadian media and policy. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 39 (5), 827-843.
- Goodman, S., Sirriyeh, A., & McMahon, S. 2017. The evolving (re)categorization of refugees throughout the 'refugee/migrant crisis'. *Journal of Community and Applied Social Psychology* 27 (2), 105-114.
- Hage, G. 2016. Recalling anti-racism. *Ethnic and Racial Studies* 39 (1), 123-133.
- Haynes, A., Devereux, E., & Breen, M. 2006. Fear, framing and foreigners: The othering of immigrants in the Irish print media. *International Journal of Critical Psychology* 16, 100-121.
- Henry, P. J. 2010. Modern racism. In J. M. Levine & M. A. Hogg (eds) *Encyclopedia of Group Processes and Intergroup Relations*. London: Sage, 575-577.
- Θεοδοσόπουλος, Δ. 2014. Πρακτικές ενδυνάμωσης ή εθνικιστικά ιδεώδη; Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της τοπικής πολιτικής ρητορικής. Στο Ε. Πλεξουσάκη (επιμ.) *Μεταμορφώσεις του εθνικισμού: Επιτελέσεις της συλλογικής ταυτότητας στην Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 201-229.
- Iganski, P. 1999. Legislating against hate: Outlawing racism and antisemitism in Britain. *Critical Social Policy* 19 (1), 129-141.
- Johnson, S., & Ensslin, A. 2007. *Language in the Media: Representations, Identities, Ideologies*. London: Continuum.
- Jørgensen, M., & Phillips, L. 2002. *Discourse Analysis as Theory and Method*. London: Sage.
- Κουντούρη, Φ. 2009. Ο οικονομικός μετανάστης στην πολιτική ατζέντα: Η δημόσια συγκρότηση του μεταναστευτικού ζητήματος στη μεταπολίτευση. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 128, 39-76.
- Küçükalı, C. 2015. *Discursive Strategies and Political Hegemony: The Turkish Case*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Λέκκα, Β., & Πανουτσόπουλος, Γ. 2016. Ανάμεσα στα σύνορα: Μετασηματισμοί των μηχανισμών ελέγχου και διαχείρισης της μετανάστευσης. Στο Θ. Λάγιος, Β. Λέκκα & Γ. Πανουτσόπουλος (επιμ.) *Διάχυση συνόρων, χάραξη σωμάτων, σημεία καταγραφής*. Αθήνα: futura, 9-80.
- Leets, L. 2003. Disentangling perceptions of subtle racist speech: A cultural perspective. *Journal of Language and Social Psychology* 22 (2): 145-168.
- Μαρινάκη, Μ. 2019. *Προσφυγική κρίση και εκπαίδευση: Κριτική ανάλυση της εκπαιδευτικής διαχείρισης της κρίσης στην Ελλάδα*. Αθήνα: Γρηγόρης.

- Μπουτουλούση, Ε. 2020. Κριτική ανάλυση λόγου και μεταφορά στον μεταναστευτικό λόγο των ΜΜΕ. Στο Σ. Μπουκάλα & Α. Γ. Στάμου (επιμ.), *Κριτική Ανάλυση Λόγου: (Απο)δομώντας την ελληνική πραγματικότητα*. Αθήνα: Νήσος, 393-426.
- McConahay, J. B. 1982. Self-interest versus racial attitudes as correlates of anti-busing attitudes in Louisville: Is it the buses or the blacks? *The Journal of Politics* 4 (3), 692-720.
- McGoey, L. 2012. Philanthrocapitalism and its critics. *Poetics* 40, 185-199.
- Παναγάκη, Ν., Αρχάκης, Α., & Τσάκωνα, Β. υπό δημοσίευση α. Η αναπαράσταση των προσφύγων σε τηλεοπτικά αποσπάσματα της επικαιρότητας. *Πρακτικά του 12ου Διεθνούς Συνεδρίου Σημειωτικής «Σημεία της Ευρώπης» (Θεσσαλονίκη 1-3 Νοεμβρίου 2019)*. Ελληνική Σημειωτική Εταιρεία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Παναγάκη, Ν., Αρχάκης, Α., & Τσάκωνα, Β. υπό δημοσίευση β. Τοποθετήσεις πλειονοτικών και μεταναστών/τριών μαθητών/τριών προς τον εθνικό λόγο με αφορμή τους/τις πρόσφυγες/ισες. *Πρακτικά του 6^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου «Σταυροδρόμι Γλωσσών και Πολιτισμών (CLC6): Πολυγλωσσία, Γλωσσική Ποικιλότητα, Χώροι Γραμματισμού» (Κύπρος 2-4 Σεπτεμβρίου 2021)*. Ανοιχτό Πανεπιστήμιο Κύπρου & Πανεπιστήμιο Κύπρου.
- Παπαχρήστος, Κ. & Παγώνη, Π. 2020. Εκπαιδευτική πολιτική για τους πρόσφυγες/μετανάστες μαθητές/τριες. Στο Κ. Παπαχρήστος & Π. Παγώνη (επιμ.) *Πρόσφυγες και μετανάστες μαθητές-μαθήτριες στο ελληνικό σχολείο: Διαπολιτισμική εκπαίδευση-βιωματικές δράσεις*. Αθήνα: Ταξιδευτής, 37-83.
- Pejchal, V. 2020. *Hate Speech and Human Rights in Eastern Europe: Legislating for Divergent Values*. London: Routledge.
- Reisigl, M., & Wodak, R. 2001. *Discourse and Discrimination. Rhetoric of Racism and Antisemitism*. London: Routledge.
- Reisigl, M., & Wodak, R. 2009. The Discourse-Historical Approach (DHA). In R. Wodak & M. Meyer (eds) *Methods of Critical Discourse Analysis*. (2nd ed.). London: Sage, 87-121.
- Reisigl, M., & Wodak, R. 2016. The Discourse-Historical Approach (DHA). In R. Wodak & M. Meyer (eds) *Methods of Critical Discourse Studies* (3rd ed.). London: Sage, 23-61.
- Reisigl, M., & Wodak, R. 2020. Η λογοϊστορική προσέγγιση. Στο Σ. Μπουκάλα & Α. Γ. Στάμου (επιμ.) *Κριτική Ανάλυση Λόγου: (Απο)δομώντας την ελληνική πραγματικότητα*. Αθήνα: Νήσος, 145-221 .
- Σαπουντζής, Α., Μαυρομαμάτης, Γ., Ντομπρίντεν, Τ., & Καρούσου, Α. 2015. Μοντέρνος ρατσισμός και στάσεις για τη διαπολιτισμική εκπαίδευση: Μια συγχρονική έρευνα μεταξύ πρωτοετών και τεταρτοετών φοιτητών του Τμήματος Επιστημών της Εκπαίδευσης στην Προσχολική Ηλικία του ΔΠΘ. *Έρευνα στην Εκπαίδευση* 4, 195-223.
- Στεργίου, Λ., & Σιμόπουλος, Γ. 2019. *Μετά το κοντέινερ: Διαπολιτισμική ματιά στην εκπαίδευση προσφύγων*. Αθήνα: Gutenberg.
- Sellers, A. F. 2016. *Defining Hate Speech*. Cambridge: Berkman Klein Center.
- Serafis, D. to appear. Unveiling the rationale of soft hate speech in multimodal artifacts: A critical framework. *Journal of Language and Discrimination*.
- Serafis, D., Kitis, E. D., & Archakis, A. 2018. Graffiti slogans and the construction of collective identity: Evidence from the anti-austerity protests in Greece. *Text & Talk* 38 (6), 775-797.
- Τρουμπέτα Σ. 2000. Μερικές σκέψεις σχετικά με την παράσταση του «άλλου» και το φαινόμενο του ρατσισμού στην ελληνική κοινωνία. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 101, 137-176.
- Τρουμπέτα, Σ. 2012. Πρόσφυγες και φιλανθρωπικός ανθρωπισμός: Ο προσδιορισμός του προσφυγικού υποκειμένου μεταξύ προστασίας, καταστολής και σωματοποίησης. Στο Σ. Τρουμπέτα (επιμ.) *Το προσφυγικό και μεταναστευτικό ζήτημα: Διαβάσεις και μελέτες συνόρων*. Αθήνα: Παπαζήσης, 185-214.
- Tsakona, V., Karachaliou, R., & Archakis, A. 2020. Liquid racism in the Greek anti-racist campaign #StopMindBorders. *Journal of Language Aggression and Conflict* 8 (2), 232-261.
- Tyler, I. 2006. “Welcome to Britain”: The cultural politics of asylum. *European Journal of Cultural Studies* 9 (2), 185-202.
- van Dijk, T. A. 2008. *Discourse and Power*. New York: Palgrave Macmillan.

- van Dijk, T. A. 2021. *Antiracist Discourse: Theory and History of a Macromovement*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Waldron, J. 2012. *The Harm in Hate Speech*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Weber, A. 2009. *Manual on Hate Speech*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Wodak, R. 2011. "Us" and "them": Inclusion and exclusion – discrimination via discourse. In G. Delanty, R. Wodak & P. Jones (eds) *Identity, Belonging and Migration*. Liverpool: Liverpool University Press, 54-77.
- Wodak, R., De Cillia, R., Reisigl, M., & Liebhard, K. 2009. *The Discursive Construction of National Identity*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Wodak, R., & Richardson, J. E. 2009. The impact of visual racism: Visual arguments in political leaflets of Austrian and British far-right parties. *Controversia* 6 (2), 45- 77.
- Φουντεδάκη, Π. 2016. Νομικός πολιτισμός και αντιρατσιστικός νόμος: Από την ιδιοτυπία των ΗΠΑ και το βρετανικό πρότυπο στην ελληνική οπτική. *Σύγχρονα Θέματα* 132-133, 40-51.
- Χουλιάρáκη, Λ. 2017. *Ο ειρωνικός θεατής: Η αλληλεγγύη χτες και σήμερα*. (Μτφρ. Γ. Καράμπελας). Αθήνα: Νήσος.